

**Олександр
Виженко**

історія запорозьких козаків для веселих дітлахів

в піснях,
думах,
легендах,
приказках,
прислів'ях,
бувальщинах
та небилицях.

розказана старими січовиками Данилом
Кахикалом та Іваном Базікалом хаспчиком
Власу Зерну під час їхнього подорожування
шляхами козацької слави.

Запорожжя

ОЛЕКСАНДР ВИЖЕНКО

історія запорозьких козаків для веселих дітлахів

в піснях,
думах,
легендах,
приказках,
прислів'ях,
бувальщинах
та небилицях

розказана старими січовиками Данилом Кахикалом
та Іваном Базікалом хлопчикові Власу Зерну під час
їхнього подорожування шляхами козацької слави.

Частина перша

ЗАПОРОЖЖЯ

ББК 84 Ук
В 92

В 92 Історія запорозьких козаків для веселих дітлахів,
О. Виженко.— З.: Гілея. 1992.—80 с.— ISBN 5-7707- 3079-х.

"Історія запорозьких козаків для веселих дітлахів" — перша друкована книга Олександра Виженка. Влітку 1992 року автор став переможцем міжнародного конкурсу молодих письменників "Гронослов-92". На конкурс було подано першу частину названої книги.

Олександр Виженко — актор Запорізького театру молоді. В театрі ляльок йде його п'єса "Козацька сила". Над книгою почав працювати в 1985 році, коли приїхав до Запоріжжя. Декілька років Олександр витратив на пошуки матеріалу.

Пропонована вам книга молодого автора не має світових аналогів. Майже всі легенди автор написав сам. Він ніби є перекладачем з мови історії на мову казки, легенди, що найбільш доступно для дитячого сприйняття. Олександрова мрія — подарувати дітям України веселу, яскраву книгу про запорозьких козаків. Це тільки перша частина. Ще їх очікується п'ять.

Презентація книги відбулася в Запорізькій середній школі № 37.

В 48003010200 — 001
92 без об'явл.

ISBN 5-7707-3079-х

© О. Виженко

© Оформлення, видавництво «Комунар»

*Моєму сину Артему
присвячую цю книгу*

"А ось, краще, я вас тієїж неділі відправлю на Запоріжжя. Ось де наука, так наука! Там вам школа; там тільки наберетесь розуму".

"Тарас Бульба", М. В. Гоголь

"Як у нас в славний час — пісні та козаки: Послухайте, добрі люди, з вашої ласки..."

Народна приказка

"Ой, ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!
Віщуванням новим серце моє б'ється,
Через край із серця рідне слово ллється".

П. О. Куліш

Місце дії — Україна
Рік — 1775-й, літо

ІСТОРІЯ ПЕРША

К оли вийти з міста Кременчука та зійти барвистим схилом униз, — акурат потрапиш на широкий шлях, що бере початок десь аж із самого серця України і тягнеться далеко у степ вздовж красеня-Дніпра. Стоїть на тому місці, біля самісінької дороги криниця із "журавлем"; водичка з неї гарна, холодненька, смачненька; у літню спеку і побажати нічого кращого не можна, як тільки напиться з цієї криниці, цілісінький день мандруючи під пекучим сонцем.

Саме тут, біля цього "журавля", й зустрівся нам герой нашої історії Влас Зерно — білявий кароокий хлопчаина років десяти.

Застали ми його тут у ту мить, коли він, угамувавши спрагу та надівши на голову солом'яного бриля, збирався вже знову пуститися у мандри. Але тут...

"Здоров по дорозі", — пролунав чийсь голос.

Влас озирнувся, але нікого не побачив. Він зробив ще декілька кроків, як знов...

"Здоров по дорозі", — хрипкуватий голос лунав вже з другого боку від хлопчика.

Влас перевів погляд у інший бік, і трохи не скрикнув від подиву й переляку. За три кроки від нього стояв довжелезний дід у синій свитці, підперезаний жовтим шовковим поясом, у постолах; у правиці він тримав довгу палю, увінчану різьбляною головою цапа; на голові у діда — гостра шапка зі смушевою оковицею та срібною китицею на вершечку; за спиною на ремінці кобза; вуса в нього довжелезні, такі довжелезні, що він їх тричі замотує за вуха; над зеленими очима сиві кошлаті брови; ніс гострий, орлиний, з рота стирчить коротенька люлечка-зінківка.

— Здоров по дорозі, кажу, — втретє промовив дід і вдарив ціпком об землю.

— Здрастуйте вам, — трохи запинаючись, відмовив Влас.

— Може, його теє, і нам напитися? — сказав тоді старий дід, невідомо до кого звертаючись; голос у нього був хрипкуватий, глухий, але дуже приємний.

— Може, що й так, — в повітрі завис ще чийсь голос.

— Хто це говорить, діду? — запитав Влас, але дід уже не слухав його.

Підійшовши до журавля, він витяг із рота люльку, заховав її за околицю шапки і відставив убік палю з головою цапа; причому, що здивувало Власа, паля та не впала на землю, а зосталась стояти і тільки трохи гойдалася.

Випивши колодязної водички, дід розгладив свої пишні вуса і прохрипів:

— Іван, йди пий.

Тільки він теє сказав, як паля з головою цапа, легенько підстрибуючи, наблизилась до діда й знову опинилась в нього у руці. Та ось злетіло над криницею дерев'яне цебро, нахилилося і з нього полилася вода, але при цьому жодної краплини не пролилося на землю.

— Чудасія! — тільки й зміг сказати Влас.

— Іване, братику, а подивись на цього парубка. Со-кіл, не парубок. Великого пана цяця! Чи як?

— Красивий, як горщик з кашею, — скоромовкою пробелькотів невидимка, погоджуючись з вусатим дідом.

— Ти подивись: і вишиванка на ньому біленька, і штанці голубенькі, і чоботи новенькі.

Здивований і наляканий Влас кинувся було бігти, та, зробивши декілька кроків, упав. Коли він підняв голову, щоб подивитись, за що зачепилась нога його, то побачив біля себе другого діда: невеличкого на зріст, худенького, зовсім лисого, з носом у вигляді сливи та здоровою бородавкою на лобі; сірі, маленькі, але блискучі, як зірочки, оченята діда іскрилися веселістю.

— Стій, малеча, ще не вечір; дорога кручена, голова печена, риба у річці, пожежимо на травичці, — лисий дідусь говорив вже знайомою Власику скоромовкою.

— Ніколи мені на траві лежати. Піду я, — суворо відмовив Влас, піднімаючись з землі.

— А куди це ти, серце, мандруєш? — знову заговорив високий дід.

— Іду я з самого Києва, а шлях мій на Січ до запорожців.

— Так-таки, так. Кхе, кхе.., — закашлявся вусатий. — Значить, з дому втік. Зрозуміло. Знаємо таке діло. А що ти, серце, на Січі тій не бачив?

— Я вам на те піснею відповім!

Влас декілька разів тупнув ногою, розпростер, мов крила, руки, пішов гусаком по колу, весело наспівуючи:

Ой, сяк-таки так,
Невеличкий я козак.
Прийду в Січ, до кола стану,
Буду джурой в атамана!

— Молодця, серце, молодця. Бачу, що козак з тебе вийшов би гарний. Чи вірно я кажу, Іване? — Дід Іван кивнув головою. Та тільки... Як тебе батьки звуть?

— Власиком.

— Так ось, Власику, що скажу тобі. Твоє щастя, що нас, столітніх запорожців, зустрів. Я дід Данило Кахикало, а він — дід Іван Базікало. Все наше життя на Січі пройшло, всьому навчило нас життя козацьке: бували в буваличах, видали видаличі. А тепер ідемо ми у Київ до Межигірського монастиря "прощатися зі світом". Так що і тебе можемо прихопити до компанії, назад додому довести.

— Навіщо мені додому, я на Січ іду!..

— Не трапиться тобі, серце, Січі в вічі глянути. Місяць тому зробила нас цариця сиротами, розвіяла по світові гніздо козацьке.

— Та як!.. та що!.. — кулачки хлопчика гнівно стиснулись. — Сторічний дід, а таку нісенітницю говорите.

— Сам величенький, та розум коротенький, — хихикнув, підтягуючи до грудей червоні широченні шаровари свої дід-коротиш, якого сивовусий Кахикало назвав Іваном Базікалом.

— Ти розумний, — насмішливо мовив Кахикало.

— Аякже! — почісуючи лисину, відповів Базікало. — Розумна голова волосся не тримає.

— Помовч, брате Іване, — раптом суворо сказав Кахикало, — пісню йому заспіваю...

Сів у траву, схрестив ноги, потім дістав з-за спини кобзу, підтягнув струну, відкашлявся і заспівав. Співав він тихо, хрипкуватим тремтячим голосом:

Ой, спав пугач на могилі,
Да й крикнув він: "Пугу!"
Чи не дасть Бог козаченькам
Хоч тепер потугу!..
Щодень, щоніч — усе ждемо..
Пожили не маєм:
Давно була! Хмельниченка
Уже не згадаєм!
Ой, колись ми воювали,
Да більше не будем!
Того щастя й тої долі
Повік не забудем!
Бодай наша Катерина
На світі не жила,
Що ту землю нашу Запорозьку
Зовсім розорила.

/ Народна пісня /

Поки співав старий козак, гірка сльоза виступила на очах в нього.

— Тьфу ти, на самого себе! Гарний запорожець, що від пісні плаче!

— На твою сльозу, Даниле, я іншу пісню знаю, — спритний веселий Базікало хотів розвіяти тугу козацького товариша:

"Ой летіла бомба од Чорного моря,
Та серед Січі впала:
Хоч пропали запорожці —
Та не пропала слава".

І хотів було Базікало піти в танок, та не йшли ноги; понурив він голову, замислився.

Туга за неповторним січовим життям на якусь мить відвернула увагу дідів від Власа. І коли вони подивились на нього, то побачили, що, плачучи, він припав до землі, заховавши обличчя в траві.

— "Пугу-пугу!", — крикнув козацький клич дід Кахикало.

— "Козак з лугу!" — голосно закричав слідом Базікало.

Січовики презирнулися, стали один біля одного, і в цю мить були, як дві палі одного ціпа, — обоє худі, висушені сонцем і літами; тільки що один довгий, а другий коротенький.

Влас стрепенувся.

— Не плач, козаче, — отаманом будеш, — лагідно і разом з тим якось бадьоро сказав Кахикало. — Вирішили ми з братом Іваном поводити тебе шляхами козацькими, розповісти тобі все, чим жили запорожці, чого бажали, про що мріяли... Всю історію війська Низового Запорозького розповімо тобі: про славних отаманів, гетьманів повідаємо, щоб знав ти все та іншим розповідав...

— Кахикало — ходячий літописець, — затараторив дід Базікало, який, крім того, що швидко балакав, мав властивість перебивати розповідача, — досить тільки його думки навести на минуле, як він розповість усе до дрібниць. Та це ще не все. Він знає багато переказів, казок, легенд, небилиць, він чудово співає народні українські пісні...

— Кхе, кхе. Вчений-товчений,.. — покашлюючи, жартував дід Кахикало.

— Так, так. Він ще й галдовник, і химородник відомий!

— Такий же, як і ти.

— А що таке галдовник, хи... хим?..

— Галдовники, химородники — це значить, чародії, чаклуни, — натхненно продовжував Базікало. — Одним словом — характерники.

— Про характерників мені мій тато розповідав. — зауважив Влас. — Начебто вони все-все на світі вміють робити.

— Все, що завгодно. Характерника у бою хіба що срібна куля візьме. Даниле, братику, та він же не вірить нам, по очах бачу, що не вірить.

— Так-таки, так. Кхе, кхе... Не вірить.

— Тримай зброю, — Базікало протягнув Власу невідомо звідки з'явившийся пістоль. — Я трохи відійду, а ти стріляй у мене, і побачимо, чи піймаю я кулю.

Базікало відійшов. Влас боязко витяг руку з пістолем уперед, заплющив очі і вистрелив. Куля задзижчала і полетіла у бік Базікала. Він приловчився, махнув у повітрі рукою, і... спіймав кулю. Потім підніс до вуха Кахикала стиснутий кулак — той прислухався і після якоїсь паузи підтвердив: "Є!". Тоді нати веселун різнув кулак і простягнув відкриту долоню Власу. На долоні діда дійсно лежала мідна куля. Хлопчик хотів було взяти її, але Базікало підкинув кулю угору і та, блиснувши на сонці, раптом перетворилася на птаха, й птах, рвучко махаючи крилами, полетів у бік Дніпра.

— Ти дивись, гоголь полетів — мудра птиця, — немов малюк тішився Базікало, і, здавалось, був здивований чарівному перетворенню кулі на птаха не менше Власа.

А тут, ні з того, ні з сього, вже Кахикало напустився на хлопчика:

— Ти чого у мене п'ятака вкрав?

— Не крав я нічого.

— А ну, скидай чоботи!

Скинув Влас чобіт, а там дійсно був п'ятак, скинув другий, а звідтіля жабеня — стриб!

— А, їдять тебе мухи!

І розсміявся Кахикало, та так, що трохи люльку з рота не випустив. За ним почали сміятися Влас та Базікало.

— Зрозумів, Власику, що таке галдовник-характерник? — веселився Базікало. — Все може запорожець: на будь-яку тварину перетворитись, з будь-якої біди повернутись, чари на ворога наслати.

— Так-таки, так. Кхе, кхе. А давай-но ми його, Іване, ще у Дніпрі викупаємо.

— Навіщо це, я плавати не вмію, — у цю мить Власові було не до жартів.

— Стрибай у колодязь — ось тобі і все вміння.

— Ось іще... Нізащо!

Як не відбивався Влас, навіть кричав, бідолага, — нічого не допомогло. Відчув лише, що летить у колодязь сторч головою, а слідом — і характерники наші.

Скільки вони так летіли, сам Бог знає, тільки опинилися і хлопчик, і діди на самісінькому дні річки, де все навкруги здавалося Власу казковим сном. Глянув угору, а там лився й шумів Дніпро. Сонце так чудово грало промінням у воді, мов у чистому кришталеві. І си-не небо було видно через воду, як на землі; було видно, як птахи літали в небі, як риба гуляла проти сонця цілими косяками. Навпроти Власа зупинився величезний сом і почав рухати своїми вусами, такими ж довгими, як у діда Кахикала... Сивовусий дід замахав у воді руками, наблизився до сома й миттю злетів на його могутню спину. Випустив з люльки кілька кілець диму, він рухом руки дав знати Базікалові і Власу, щоб вони щоміцніше ухопилися за довгі вуса сома. Як тільки супутники виконали Кахикалів наказ, старий козак, як козацькому конику, сказав сомові "но!", тицьнув його боки п'ятами, й сом, повільно розвернувшись, поважно поплив до берега.

Вже на березі, коли вони вийшли з води, Влас раптом відчув, що одяг на ньому ані трішечки не мокрий, і на дідах одежа теж була сухою.

— А чи віриш тепер, що ми характерники з дідом Кахикалом, — почав питати Власа дід Базікало, при цьому встигав підморгнути і сивовусому товаришу, і хлопцю. — А ні, так ми тобі ще якусь чудасію зладимо.

— Вірю, вірю вам, шановні характерники-чародії, і готовий йти з вами хоч до схід сонця.

— Чого ховатися, і ти став нам до серця з дідом Іваном, — сказав дід Кахикало, витрушуючи пошів з люльки. — Поводимо тебе козацькими шляхами.

— Як кажуть розумні люди, — втулив своє слово дід Базікало, — хто малого не шанує, той великого не варт.

— І ти правий, Іване, і я буду правий, якщо скажу: хто не шанує старого, той не має нового.

— Ось вам уклін мій, уклін шани й слухняності, — Влас зняв з голови бриля й поклонився дідам аж до самої землі.

— От і добре, так-таки, так. Кхе, кхе, — сказав Кахикало, дістаючи з-за околиці шапки оксамитовий кисет й починаючи люлечку-зінківку свіжим тютюном. — Бери, серце, ноги на плечі — й ходім собі з Богом. Козак живе не тим, що є, а тим, що буде.

— Вірно, братику, вірно! — знову знайшовся Базікало. — Сидень-цяцька — чужий дядько. Мандрівочка — рідна тіточка!

І пішли битим шляхом вздовж Дніпра, який сяяв у всій своїй красі й нісся він, пишний, по пісчано-жовтому гирлу, випереджаючи подорожників, відбиваючи в світлих водах своїх яскраве сонячне проміння...

ІСТОРІЯ ДРУГА

се тією ж дорогою вздовж Дніпра йдуть наші герої: Влас та два старих козака. Сонце переступило середину дня і пече вже значно слабкіше. Буйні степові трави, що простираються від дороги аж до небосхилу, струнко стоять, наче до чогось прислухаються. Степова чайка піднімається над дорогою й, пролетівши трохи, знов сідає на дорогу, очікуючи на подорожніх, щоб знов спурхнути над землею.

Невгамовний дід Базікало чимчикує попереду компанії, весело наспівуючи:

Пливе szuka з Кременчука,
Наковталась горя;
Одвідати хоче szuka
Солоного моря.

Дума szuka: там чекає
Мя щастя, роздолля...
А рибалка сіть кидає:
"Ой, шуко, ти моя!"

Тим часом Влас та дід Кахикало, трохи відставши від співця, ведуть серйозну розмову:

— Той здоровенний сом, котрий зустрівся нам на дні річки, — каже Влас, — він же такий величезний, що міг би легко нас проковтнути. Вам не було страшно, дідусю?

— А чого мені його боятися, — відповідає дід Кахикало, — Соми — то ж наші брати.

— Як це?

— А так, серце. Жили вони колись на Січі разом із нами, звали їх, як і нас, вільними козаками. А потім, чи то січове життя їм набридло, чи ще що, — але пішли вони собі у воду. У них вуса такі ж, як і у козаків.

— А де ж їх оселедці?

— Запорожці пообривали, коли хотіли їх з річки витягти. З тих пір і живуть вони у Дніпрі, перетворившись на сомів; або сплять де-небудь у ямі глибокій, або ж, дивись, й справу доблесну скоять: татар та турок на переправах топлять, щоб не пускались нашу землю палити, сестер та братів у ясир забирати. Так... кхе, кхе... Отакечки воно все так і було. А то ще жив колись у Дніпрі Цар-Сом, так то не сом був — гора ціла, такий величезний. Чому пригадався він мені? Та якби не цей самий Цар-Сом, не балакав би ти зараз з дідом Кахикалом. Ось послухай...

ЦАР-СОМ

Одного разу зробили ми лементу під самими турецькими берегами та й повертались додому на чайках. Одна частина війська в обхід через Азовське море пішла, а ми з Сагайдачним /тоді за отамана саме він був/ відправилися на трьох чайках через Дніпровський лиман. Одразу скажу: смілива це була витівка тією дорогою йти. Пролетіли Кізи-Кермен — турецьку фортецю — варта навіть блимнути очима не встигла. Летимо, вітер нам у поміч. Коли це дивимось — турки галеру вислали за нами, навздогін пустились. Галера по нас з гармати б'є. А ядра ті з гарний кавун будуть, — летять зі свистом, та в річку — бульк! — та потім я-я-як бабахне! — що чайки наші, як ті коники степові, на хвилях підстрибують. І так же влучно б'є вражий турок, що ось-ось влучить у чайку. А до плавнів вже й рукою подати. А плавні — то ж наш дім рідний, у плавні як увійдемо, тамечки нас нікому не знайти. Та ось, тільки ми насіли на весла, тільки ледь-ледь відірвались від переслідувачів, виринає раптом з води Цар-Сом; корона його, наче сонце, так і засяяла! Так-таки, так. Кхе, кхе. Розтуляє він свою пащу розміром з ривчак і тільки — гам! — цілком галеру проковтнув. Коли ж він пірнув з галерою разом, — під-

45501
нялась здоровенна хвиля, така велетенська, що чайки наші, як тії тріски, викинуло на берег. Сидимо ми на березі в чайках, як галушки в макітрі, зрозуміти нічого не можемо. А Цар-Сом над водою удруге з'явився, поводив своїми чорними очима і, прицмокуючи губами, почав викидати через зябри на берег очманілих турків. Накидавши їх цілу купу, він підплив до самого берега, розтулив свого величезного рота, і звідти вийшли на берег наші брати, полонені козаки, що відбували нестерпну каторгу у бусурман. Ми з ними давай обніматися, цілуватися: сміємося, веселі, а де в кого й сльоза гірка на очах блищить. Такої зустрічі ніхто не чекав. А потім постягали ми чайки знов у Дніпро, подякували рибині за допомогу й попливли радісно до Січі.

— Отакий-то він був, Цар-Сом той. Заїжджі купці розповідали, начебто бачили його далеко в океані. і плив він між китами.

— А хто такі "кити", дідуню?

— Кити — це найбільші в світі риби; на трьох китах земля наша тримається. Кхе, кхе... Видно, так почав рости наш сомик, що у Дніпрі йому тіснувато стало. І тепер гуляє там на вільній воді.

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ

а розмовами та за піснями наші герої не помітили навіть, як пройшли декілька сіл, одне з них розкинулось білими хатами на розкішному зеленому пагорбі і нагадувало рогача, яким гостинна хазяєчка виймає з печі казан з борщем.

Втомлені дорогою, подорожні вирішили трохи перепочити. Трав'яний вибалок, де вони зупинились, був тихий, затишний... Степ тут губився для зору, розстила-

ючись десь над козацькими головами, зате звідси відкривався чудовий краєвид на Дніпро з самотнім островцем посередині, вкритим верболозом.

— Яка краса! — сказав дід Базікало, що встиг вже розлягтись на м'якій траві, заклавши під голову руки. — Козак лежить, вода біжить, сонечко гріє, душа молодіє!

— Так-таки, так... кхе, кхе... — присів біля балянд-раса дід Кахикало. — Сідай і ти, козаче-юначе, — звернувся він до Власа. — Мабуть, заморився?

— Ще чого!.. І зовсім я не заморився, — відповів Влас, опускаючись у траву. — Дідусю Даниле, ось ви говорили, що йдете у Київ "прощатись із світом", а що це означає?

— Прощатись із світом? Кхе, кхе...

— Даниле, братику, а давай я розповім!

— Ти, Іване? Ну ти! А я поки люлечку запалю. Слухай, Власику, слухай!..

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ, ЯК ЗАПОРОЖЦІ ІЗ СВІТОМ ПРОЩАЛИСЯ

Цей сумний і разом з тим якийсь безтурботний веселий звичай чинили тоді, коли який-небудь відомий усім запорожець доживав до глибокої старості. Тоді-то він просив громаду дати йому грошей. А як просить дід, то не можна не дати. Ось він наб'є, було, гаманець червінцями, та збере з собою приятелів душ з тридцять-сорок, та й гайне у Київ прощатись із світом! Тут вже вони гуляють тиждень зо два, а то й три, такий галас вчинять, що увесь Київ збігається на них подивитися. "Запорожець, запорожець із світом прощається!" — тільки чути навкруги. А запорожці, як ті маки на городі! Коні під ними, як звірі, так і танцюють; а вже золота та срібла, — очам боляче дивитися. Тут тобі й бандури, тут і кобзи, і козобаси, тут і пісні, і танці, і всякі викрутаси! А вже

погулявши так тиждень або два, та нагодувавши увесь Київ, йдуть козаки всією громадою до Межигірського монастиря. І ні одна тобі душа просто так не йде: і дід, що із світом прощається, і всі-всі танцюють. Сивий-сивий, як голуб, в дорогих кармазинах, вистрибує попереду всіх запорожець, а за ним — народу, народу! Тісно-густо, наче того насіння на соняшнику. Земля гуде від цього свята! А вже коли дійдуть до самого монастиря, то й постука запорожець у ворота. А за ворітьми й питають: "Хто такий?" — "Запорожець!" — "Навіщо з'явився?" — "Прийшов од гріхів спасатися." — Відчиняють тоді ворота, він один туди ввійде, а всі брати-козаки з музиками лишаються зз ворітьми. А вже в монастирі тому наш дід одразу весь гаманець віддасть на церкву, скине з себе кармазиновий жупан, вдягне монастирську одержу та й почне од гріхів спасатися... постом та молитвою...

... Так ось і ми з дідом Кахикалом прямували у Київ до Межигірського монастиря, але не так, як в минулі часи: без пісень, без танців, без свята. Нікому нас, старих запорожців, до міста довести.

— Вірно, братику, вірно, — сказав дід Кахикало, попихуючи люлькою-зінківкою.

— Як це нікому?! — обурено вигукнув Влас. — А я!

— Е-ет, голова горяча! Ясне діло, ти нас проведеш, — в очах діда Кахикала заблищав насмішуватий вогник. — Заміниш нам, серце, товаришів веселих. Тільки давай спершу ми тебе козацькою прикметою поводимо. Так-таки, так. Чи, бува, не передумав?

— Ні, діду, нічого я не передумав.

— Тоді гайда! — сказав Базікало жваво. — Хто в дорозі буває, той розуму набуває.

— Не поспішай, братику, не поспішай. Як кажуть: "Тобі спішки, а всім готішки." Подивись, Власику, на той великий камінь, що здіймається над водою біля острова. Бачиш?

— Бачу.

— А на ньому знак зроблений. Бачиш?

— Ага, неначе чайка летить.

— Не чайка то, а літера "М". А видовбали її козаки на честь славного отамана Богдана Микошинського. Кажуть, тут він у бою з татарами смерть свою прийняв. Про нього розповім тобі. А ти слухай та на вус мотай.

— Який ви смішний, дідуню, де ж у мене вуса?

— Де, кажеш. А це тобі що?

Влас тицьнув пальцем у верхню губу, і, як від вогню, миттю відірвав руку; у нього під носом красувалися здорovenні, колючі, як ті будяки, чорні вуса.

— Га-га-га! — зайшовся сміхом дід Базікало. — Ось так штука! Ха-ха-ха!

— Дідусю Даниле, заберіть свої вуса, — почав благати Влас, — мені ще рано з вусами ходити.

— Рано так рано — сказав дід Кахикало, і дмухнув димом в обличчя Власові, хлопчик дуже закашлявся, але через мить дим розвіявся, а з ним зникли й вуса:

— Слухай, серце, слухай...

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО СЛАВНОГО ОТАМАНА КОША ЗАПОРІЗЬКОГО БОГДАНА МИКОШИНСЬКОГО

Богдан Микошинський був козак хоч куди! На всякі діла здатний. В бою шабля його наче блискавка в небі, а швидкий та моторний був, як сайгак в степу. А силу яку мав... яку силу!.. Одного разу, пригадую, йду я біля церкви, коли бачу — хлопчик стоїть років семи, /то я його ще малечею знав/, на дзвінницю дивиться. "Чого це ти, серце, на дзвінницю задивився?" — питаю. — "А я туди, — каже, — лому гармату заніс." — "Ти?" — "Я." — "Так піди тоді, — кажу я йому, — назад її заberi." І що ти гадаєш? Пішов Богдасик та й зніс гар-

мату. Ось яку силу мав з самого дитинства. Немає тепер таких силачів, немає. Тепер хоч десять чоловік зйдуться, не піднімуть тую гармату. Кхе, кхе. А вже коли він виріс, таким став богатирем та красенем, що вибрали ми його кошовим отаманом. Взяв він тоді булаву, уклонився всім низенько, та й каже: "Одягайте, панове-молодці, найкращий одяг і айда до короля польського у гості". А слово отамана — закон. Приїхали до замку короля. Дивляться ляхи на наше вбрання, на вуса чорні: "Щоб, — кажуть, — дати їм поїсти? Може, сметани?" Дали сметану. А Микошинський їм відповідає: "Ми ж не коти якісь. Ми запорожці вільні Низові, в нас спочатку не сметану, а мед дають." — "Ну, дати їм меду!" — Дали нам меду /бочку цілу!/, а ми як наїлися меду та позакручували вуса, давай про сметану розмову вести: "Тепер, ясновельможний, давай нам сметану!" Отак сидимо ми, бенкетуємо, і ось, саме в цей час, з'являється до короля посол татарський, і каже королю: "Наймогутніший в світі хан Грабіж-Гірей стоїть під мурами твого замку з великим військом. Грабіж-Гірей надіслав тобі свого лука. Якщо не натягнете тятиву, то виходьте битися з нами; якщо натягнете, — піде хан звідсіля без війни." Король як те почув, мерщій того лука вхопив, тягне, смика... куди йому! — туга тятива. І вже хто з ляхів не прикладався до лука — ніхто натягти його не може. А Богдан — славний отаман, дивився-дивився на ту кумедію, а потім і каже: "А дайте цього лука мені!" Взяв ворожу зброю та так натягнув, що не витримав лук, зламався; нема лука, тільки уламки на тятиві гойдаються. "Давайте ж тепер, — каже, — мені списа залізного." Дали. Взяв той спис отаман, кругом шиї посла обкрутив і зав'язав, як той сніп зав'язують перевеслом. "Якщо розв'яжете, — каже, — цей вузол, тоді й ми, козаки запорозькі, станемо з вами на баталію." Який же його чорт розв'яже! Хіба що з головою відкрутити! Побачив таке діло хан, зрозумів, що таких богатирів йому не перемогти,

та й подався собі у Крим. Ось так воно все і сталося.
Кхе, кхе. Славний був отаман Богдан Микошинський

Таку пісню співає дід Кахикало про те, як старий
запорожець із світом прощається:

ПРОВОДИ СТАРОГО КОЗАКА

Сивий дід, як голуб, сивий,
Дожив до ста років.
Січ йому була за матір
В цім світі жорстокім.
Дід той живчик, запорожець,
Та й каже раз братцям:
"Відведіть мене у Київ
Із світом прощається."

Приспів:

Гей, гей хлопці,
Чули, що дід каже?!
Це ж святеє діло
Козацькеє наше.

Гей, гей, хлопці,
Музик призывайте,
Череса червінцями
Щільно набивайте!

Тиждень, другий запорожці
Гуляють Подолом;
Кого стрінуть, пригощають,
Заводять у коло.
Бубни, кобзи, козобаси —
Все стало в нагоді.
Співи, жарти, регіт, пляси —
Гуляють, та й годі!

Приспів:

Гей, гей, хлопці,
Що дід виробляє:
Стриба, скоче, як захоче,
Утоми не знає!

Гей, гей хлопці,
Пийте оковиту.
Старий запорожець
Прощається з світом!

Так ішла юрба весела
До стін монастирських.
Тут не втерпів дід, заплакав
Та вклонився низько:

"Вклін вам щирий, люди добрі.
За грішнії літа
Піду Господа благи,
милості просити."

Приспів:

Гей, гей, діду,
Вірненький товариш,
Якщо Боже допоможе,
Душі спокій знайдеш.

Гей, гей діду,
А ми повертаєм.
Там нас рідна, там нас любя
Січ-Мати чекає.

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА

Ірепочивши, подорожники знову помандрували степовим шляхом. Ось і вечір, у повітрі повіяло прохолодою, крокувати було легко й приємно. Часом Власу здавалось, що він і не йде зовсім, а ніби лине над дорогою, ледве торкаючись ногами землі.

Знову з'явилися села, охайні, з широкою вулицею через усе село, з білими хатами по обидва боки вулиці, критими зверху соломою або очеретом; на кожному подвір'ї скирта хліба стоїть; де-не-де можна було побачити поважні, як індики, вітряні млини.

Все частіше і частіше піщані береги Дніпра чергувалися з гранітними скелями, стрімко й величаво здіймалися вони до неба. А на їхніх вершечках, невеличкими острівцями, росли старезні дуби.

Пізно увечері запорожці й хлопчик досягли Романкового кургану.

— Подивись, Власик, — сказав дід Базікало, коли вони зупинилися на верхів'ї кургану, — який краєвид! Яка краса! Хе-хе. Тут, Власик, на Романковому кургані, збиралися ми військом раду чинити. Тільки уяви собі: небо синє, безхмарне, вільний степ, широкий Дніпро й серед цієї краси ми: з розкішними вусами, з довгими чубами, голови бриті, червоні жупани, шаблі, булави, пірначі, бунчуки, сміх, жарти... одним словом, козаки!

— Що за слово таке "козак", дідусю Іване? — раптом спитав Влас.

— Слово "козак"?.. — Базікало почухав потилицю. — Старі люди казали, начебто це слово від слова "коса" пішло, такий же козак гострий і відважний, як коса, а ще від слова "коза", тому що одягались колись козаки у козячі шкури й самі були легкі, наче кози.

— А я так думаю, — сказав дід Кахикало, — слово "козак" є саме найславніше слово в світі. Кхе, кхе... Ти його як хоч мудруй, а козак, він хоч коли лицар із лицарів, воїн із воїнів. Все козаку байдуже: що жити, що вмерти — все єдино; що людям сльози, козаку — іграшки.

— Егей, козаки! — присвиснув дід Базікало, — ми тут з вами своє тлумачимо, а ніч вона своє бере. Спати пора, козаки.

Озирнувся Влас — ніч навкруги. Подивився вгору, а там... повний місяць стоїть трохи не над самою головою; увесь сріблясто-молочного кольору, і цим сріблом засипав він безкрайї степ, лускатою доріжкою пробіг через Дніпро, від чого все навкруги наповнилося чародійством і таїною.

— Е-ех! Тягни рядно на трьох одно! — веселився дід Базікало, дістаючи з широченних шаровар своїх чималий сувій грубої сірої тканини. — Гей, не будь я дід із Січі, влігся б спати на печі!

— Піч козаку ні до чого, — говорив дід Кахикало, допомагаючи товаришу розстелити рядно. — Наша хата небом вкрита, землею підбита, вітром обшита. Так-таки, так. Кхе, кхе.

Почали вкладатися спати, аж ось раптом Влас і каже:

— Дідусю Іване, дідусю Даниле, може, й соромно про це казати, але їсти мені чогось захотілося.

— Тринди-ринди з маком борщ! — вигукнув дід Іван і гучно ляпнув себе долонею по лобі. — Хлопець голодний. а нам і байдуже.

— Ось вона тобі й старість, — буцімто виправдовуючись за свою некмітливість, бурмотів дід Кахикало. — Зовсім забули малечу нагодувати. Але нічого, справу ми швидко влагодимо. Кхе, кхе...

Він скинув з голови шапку, жбурнув її на рядно, й в ту ж мить, біля шапки вже лежали на рядні окрасьє хліба й баклага з водою.

— Хліб та вода — то козацька їда, — дід Базікало підморгнув Власу й легенько штовхнув його ліктем у бік. — Їж, Власику, а вранці ми тебе краще почастуємо. Тринди-ринди з маком борщ!

— Їж, Власику, їж, а я тобі поки пісню заспіваю.

Дід Кахикало торкнувся струн старої кобзи й заспівав, і як тільки перші звуки попливли над степом, зашепотів нічний вітерець, пробіг легенько над сонними травами, звідусіль у ту ж хвилину задзюрчали цвіркуни, ніби їх охопила жага підспівувати козакові.

Ой ти. Місяць, Місяць-брате.
Козацькеє сонце.
Чи ти маєш що сказати,
Дивишся в віконце.

Може, знову, Місяченьку,
Нам в похід збиратись?
Може, знову козаченьку
За шабельку братись?

То ж світи нам добру владу
Степом-долиною,
Щоб козаче добре бачив,
Де гулять війною.

— Ти оце, Власику, питає нас, що за слово таке "козак". — Розпочав розмову дід Кахикало, відклавши убік кобзу. — А чи знаєш ти, якого ми роду-племені, звідкіля пішли козаки запорозькі?

— Ні, дідусю, не знаю.

— Так слухай... кхе... Іване, братику, може, ти розповіси? — звернувся він до свого побратима. Але діда Базікала як не було. — Де ти, Іван? Іван!

— Може, він відійшов кудись? Тільки що тут був.

— Нікуди він, Власику, не відходив, тут баляндас, дивись.

Підняв дід Кахикало свою шапку, аж під нею, згорнувшись калачем, злегка похрюпуючи, спав дід Базікало.

— Оце тобі й на! Заснув. Щаслива людина: тут тобі сміється, а тут тобі вже спить. Ну і хай собі спить. — Дід Кахикало, наче макітрою, накрив шапкою діда Базікала. — А ми ще трохи поговоримо. Так-таки, так. Кхе, кхе. Чи, може, теж будемо лягати спати?

— Ні, дідусю Даниле, я спати не хочу.

— Тоді слухай...

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО ТЕ, ЗВІДКІЛЯ ПІШЛИ ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ

Вічна пам'ять предкам! Було це в давню-давнину. Нижче міста Києва, на величезному /в три доби простування/ острові, посередині Дніпра, жив собі пастуший народ черкаси. Жили вони тим, що пасли кіз, від кіз годувалися, від кіз і одягалися. Жили вони весело, привільно, не знаючи, що прийде на їх землю татарська орда, і що принесе вона на своїх чорних крилах горе и смерть... /Кахикало заспівав/

"Зажурилась Україна, що ніде прожити;
Витоптала орда кіньми маленькі діти,
Малих потоптала, старих порубала,
А молодим, середульним назад руки пов'язала,
Під хана погнала..."

Що його робити? Змушені були черкаси взятися за зброю, щоб захистити себе від ворога. Так... кхе, кхе... Відчайдушний то був народ, відважно билися вони. Але сильний був ворог, і війська його було вдесятеро більше. Одної ночі, коли вже сили лишали черкасів, а татари, замкнувши коло, підступали все ближче й ближче, — з самого неба зійшла на землю срібна коза з золотими рогами. Як тільки копита її торкнулися землі, на небі з'явився молодий місяць й безліч яскравих зірок. Попадали черкаси перед місяцем навколішки й давай благати:

— О Царю нічного неба! Срібна коза з золотими рогами прийшла від тебе. Це гарна ознака. Будь же нам за брата! Дай нам сили подолати ворога!

Так відповів їм Місяць:

— О славний народ черкаси! Буду я вам за брата. Дам вам силу подолати ворога. Хай кожен з вас торкнеться срібної кози, знайдете силу велетенську.

Доторкнулись вони до срібної кози, й сила повернулася до них.

— Вранці, коли на зміну мені з'явиться зоря, підете ви слідом за козою, куди поведе вона вас. Через річку піде — йдіть через річку, через болото — йдіть через болото, жодного з вас не забере вода, бо буде вона твердіша за камінь.

— Підемо за козою, — повторювали за Місяцем черкаси.

— Відведе вона вас за пороги дніпрові — саме там відтоді буде земля ваша. Там назвуть вас козаками запорозькими, й будете ви неприборкані, як пороги, й швидкі, як кози, й будете ви жити тісним товариством, й життя ваще буде війна; й не будете ви знати страху, навіть замків не буде у вас. Жінок до вас не пущу, бо справа лицаря — січ; шабля буде вам за дружину, й обов'язком вашим буде захищати рідні землі від грізних ворогів. Й назвете ви мене козацьким сонцем; в будь-яку тяжку годину прийду я вам на допомогу.

Послухались черкаси слів Місяця, пішли вранці за срібною козою. Все здійснилось, як говорив Місяць. Почали черкаси називатися запорозькими козаками. Слава про них пішла по всій землі, така слава, що сама себе на сміх не давала, неприятеля під ноги топтала. І зробився їм степ домом рідним. "Коли козак у полі, то він на волі", — говорили про себе козаки. Так-таки, так. Кхе, кхе. Степ та воля — казацькая доля.

Влас слухав діда Кахикала, наче зачарований, чітко уявляв він собі картину, намальовану старим дідом.

Полягали спати. Влас одразу заснув, втомлений денною мандрівкою під пекучим сонцем, і приснилась йому срібна коза з золотими рогами, начебто скаче він, сидячи на ній, по нічному небу між зірками, а Місяць, лагідно усміхаючись йому, каже: "Іди, іди за срібною козою, юначе, вона покаже тобі шлях черкасів..."

ІСТОРІЯ П'ЯТА

а світанку, коли дід Кахикало та Влас ще спали, а новий день тільки розмірковував, чи варто починати йому свою звичайну коловерть, дід Базікало виліз з-під шапки й, позіхаючи, подався до Дніпра. Усе своє січове життя кожного ранку у будь-яку пору року йшов він до води, щоб викупатися: його не лякали ні спека, ні холод, ні мороз. Загартований вітром, водою і сонцем, був він досить тремким, сильним, життєрадісним дідуганом.

Поки дід Базікало купався, прокинувся Влас і теж почимчикував до річки. Затамувавши подих, слідкував він за маленьким дідусем. А той, не звертаючи уваги на Власа, щось буркотів собі під ніс та йшов по річковій воді, мов по твердій землі.

Білі клуби туману, здіймаючись над водою, були такими густими, що Власу здалося, наче дідусь йде і не по річці навіть, а м'яко ступає по білосніжних хмарах десь аж на небі.

— Дідусю, — несміливо покликав він Базікала.

Той, мов і не чув.

— Дідусю! — покликав хлопчик голосніше.

— Вла...а...ас! — зойкнув було дід Іван, і в ту ж мить, наче камінь, пірнув у воду.

Влас довго вдивлявся у річкову синь, але Базікало не з'являвся. Вже розвіявся ранковий туман, вже й сонечко зачервоніло вдалині, а його все не було... Але що це?! Влас раптом побачив, як до берега, підстрибуючи, наче рибальський поплав, наближається невеличка очеретяна стеблина; очеретина зупинилась біля самісінького берега, рвучко стягнула угору, а за нею над водою з'явилась лиса голова Базікала, то ж він тримав у зубах очеретяну стеблину!

— Злякався, Власику? Не бійся, — сказав дід. — Бачиш цю очеретину? Багатьох козаків вона врятувала від смерті. Силу силенну! Найважче за всіх траплялося тим запорожцям, які жили у степу. Там все видно навкруги, і здавалося, що немає козакам рятунку від татар, тому що коні у бусурман були швидкі, як вітер, але і запорожцям вдавалося рятуватися. Добіжить козак до якої-небудь степової річки або озерця — і вже він у безпеці; виріже собі козак очеретину, зробить в її колінці дірочку і, взявши до рота, пірне у воду з головою, лише очеретина гойдається над водою. А її ж важко розгледіти серед осоки й очерету. Так козак і сидить під водою, доки не підуть собі геть татари.

— Оце так так! Оце так знахідка! — радісно вигукнув Влас, приймаючи з рук діда очеретину.

— А ну, хлопець, спробуй і ти так!

— Та я плавати не вмію.

— Кумедія та й годі! Запам'ятай, Власику, ніколи не кажи "не вмію", а завжди говори "навчусь", і тоді сам побачиш: що в тебе буде одмінно виходити. Нумо, давай!..

Влас роздягся, зайшов у воду, пірнув з головою, лише очеретину вистромив так, як навчив його дід.

— Чудово! — вигукнув Влас, вистрибуючи з води. — Так цілісінький день можна просидіти у річці.

— Точнісінько так! — піддакнув дід Базікало і посміхнувся лукаво до Власика.

— Гей, хлопці! — здалеку почувся голос діда Кихкала. — А чи не час нам збиратися?

— А, звісно, вже час! — голосно відповів йому Базікало. Ось тільки раків наловимо — і в дорогу!

— Чим же ми їх ловити будемо, дідусю?

— А ось — сопілкою!

Сказавши так, дід Базікало витяг з-за халяви невеличку сопілку й загравав. У ту ж мить, почулася весела, бодьора мелодія, і — раптом! — з річки, один за одним

поповзли на берег раки. Їх приваблювали звуки чарівної сопілки. Біля двох десятків величезних раків стрибали за Базікалом, наче жаби.

— Ану, подивися, Данило, скільки раків ми наловили! — радісно звернувся Базікало до діда Кахикала, коли прийшов до місця ночівлі. — Кумедія та й годі!

— А як же ви їх будете варити, дідусю Іване? В нас же немає ні хмизу, ні казана.

— А ми їх сирими їсти будемо. Ха-ха-ха! — зайшовся сміхом Базікало.

— Сирими?!

— Слухай ти його більше, Власику, — сказав дід Кахикало, посмоктуючи люльку. — Чи забув ти, що нема нічого в світі, чого б характерник зробити не зміг? Дивись.

Дід Кахикало вибив з люльки тютюновий жар, той спалахнув, ледве торкнувся землі й перетворився на чимале багаття. Тоді сивовусий дід підкинув свою люлечку-зінківку, вона декілька разів перевернулася у повітрі, перетворилася на великого казана, той казан повільно опустився і завмер над багаттям; наче невидимий для ока рогач утримував його від падіння. Тоді дід Кахикало доторкнувся своєю палицею з козячою головою до "казана", і у ньому в ту ж мить заклопотіла вода. Ще раз заграла сопілка, і — що це! — раки, підстрибуючи, мов жаби, один за одним почали самі стрибати у казан.

Сіли снідати.

— Ось тобі і Власик, — сказав дід Базікало, мружачи від задоволення очі і похрумкуючи рачачою клішнею, — гарний би з нього козак вийшов. Брате Даниле, як ти вважаєш?

— Славний був би козак, брате Іване, — дід Кахикало підморгнув вусом Базікалу.

— Ти дивись, — продовжував жартувати Базікало. — Та наче він й не ледащо: прокинувся, коли чорти навкулачки не билися.

— Точно. Кхе, кхе...

— Раків нам наловив...

— Хіба я.., — почав було виправдовуватися Влас.

— Не лізь поперед батька в пекло. Так-таки, так. Кхе, кхе.

— А узяв би ти його, брате Даниле, до свого куреня, коли б він прийшов на Січ проситися?

— Відразу узяв би, джурою своїм зробив. І, знаєш, брате Іване, такого б з нього орла виховав — що ген-ген!

— Дідусю Даниле, а як приймали на Січ дітей? — запитав Влас. — Чумаки казали, щоб увійти у козацьке коло, треба було пропливти через усі дніпрові пороги проти течії.

Це запитання розсмішило дідів.

— Чи бачив ти хоч коли-небудь пороги, Власик?! — реготав дід Базікало. — Таке випробування і богатиреві не під силу.

— Чистісінька правда, що не під силу, — хрипкувато сміявся дід Кахикало. — На Січ, серце, окрім дорослих, потрапляли і діти; одних приводили з собою батьки, як мене; других заманювали до себе гостинцями та ласкою...

— ... як мене, — додав Базікало.

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ, ЯК НА СІЧ ДІТЕЙ ПРИЙМАЛИ

Були ми тієї пори такими, як ти, Власик. Купаємося ми якось з товаришем моїм і однолітком Семеном Бублієм у Ворсклі, що під Старими Санжарами. Коли це дивимось — запорожці йдуть. — "А чи не бажаєте з нами на Січ, хлопці?" — питають. — "Бажаємо. Ще б пак!" — відповідаємо. — "Нумо, пішли із нами." — Ми й пішли з ними. А вже коли прийшли на Січ, запорожці нам іспит вчинили. Узяли мене козаки траву косити, а Семена у куріні залишили кашу варити. — "Дивись же, — кажуть йому, — вари так, щоб не сира була і щоб не перекипіла. А ми підемо траву косити. Коли при-

готуєш кашу, то виходь на могилу й клич нас; ми почувемо й прийдемо." — Взяли коси і подались до луку. Дивлюся я — кий чорт хочеться їм косити! Залізли в очерет і лежать собі, я один на косу налягаю. Ось Семен зварив кашу, вийшов на могилу й почав нас гукати. Козаки чують, але мовчать. Кликав він їх кликав, а потім у сльози: "Ой, занесла мене нечиста сила до цих запорожців! Краще б було мені вдома сидіти коло батька та матері! Ох, бідна моя голівонько!" — Лежать козаки в очереті, слухають плач Семена, а потім і кажуть: "Ні, цей хлопець не наш." — Прийшли до куреня, дали Семену коня й грошей на дорогу та й кажуть: "Іди собі до дідька рябого! Нам таких не треба!" — Наступного дня мене лишають кашу варити. Еге, думаю собі, запорожці, от я вас нагодую! Приготував я кашу, зійшов на могилу, кличу: "Гей, панове молодці, прошу до столу кашу їсти!" — Та я-я-як вдарю гопака на могилі: "Ой, тут мені погуляти на привілл!" А потім затягнув на весь степ козацьку пісню, якої навчив мене мій татко, та й почимчикував до куреня, а там — ну кашу наминати! Їм я кашу, коли дивлюсь — йдуть мої запорожці. Ввійшли у курінь, а я в лайку: "Де це вас чорти носили? Кликав я вас, кликав та й заснув, а потім, щоб не висигла каша, сам почав їсти." — Почухали запорожці потилиці, щось між собою погомоніли тихенько, ось курінний отаман і каже: "Це наш!" — А потім мені: "Ну, Іване, досить тобі бути хлопцем. Тепер ти рівний нам козак!" Так і прийняли мене в запорожці.

— Вірно говориш, братику, — сказав дід Кахикало, розправляючи вуса після ситного сніданку. Усяке було. Що й казати, чудні закони панували серед запорожців. Так-таки, так. Кхе, кхе. Між козаками і таке було: ось тобі, скажімо, Власику, двадцять років, і тебе прийняли у запорожці, а Базікало, скажімо, прийшов пізніше, йому сорок років; так по закону, ти, Власику, мав

право називати його "сином", а він тебе повинен був кликати "батьком".

— Дійсно, чудні закони, — розвів руками Влас. — Скажіть мені: чому ви увесь час називаєте одне одного "братиками"? Ви що — брати?

— От сказав! — засміявся Базікало. — Кумедія, та й годі.

— А ми і є з Іваном брати, тільки не рідні, а названі.

— А як це "названі брати?"

— Це наш січовий звичай, — заторохкотів Базікало. — Хоч і чудове вільне життя, але все одно людина бажає до кого-небудь притулитися; немає рідного брата, — шукай названого. Ось і ми з Данилом побратались ще коли молодими орлами були, і бути нам із ним разом, доки Богом життя відміряно. Ні він без мене, ні я без нього: як риба з водою.

— А що треба зробити, щоб стати названими братами?

— Головне, щоб душа до душі потяглася, — сказав дід Кахикало. — А тоді поцілуємося тричі навхрест — от тобі і все братання.

— А вже коли побраталися, — перехопив розмову Базікало, — так щоб не було це твоє, а це моє, усе порівну у братів названих, все разом, у всякій біді: щоб менший старшому був вірним другом, а старший меншому рідним батьком. І де ж нас тільки лихая доля не носила: у холод, у голод, в тяжку годину приходили ми одне одному на допомогу.

— А в мене вже ніколи не буде брата названого, — зітхнув Влас.

— А рідні брати в тебе є? — запитав дід Кахикало.

— Ні. І батька немає. Помер. Один я у мами.

— Один? І втік!

— Так.

— Чи ти матір свою не любиш?

— Люблю.

— Мабуть, бідолашна від горя всі сльози виплакала.
Побратими перезирнулись. Кахикало заграв на кобзі,
а Базікало заспівав:

На вулиці сурма грає,
Мене мамка не пускає.
"Пусти мене, моя мати,
На Січові погуляти!
Буду тобі день орати.
День орати, день косити.
День орати, день косити,
Три дні ціпом молотити."
Летять орли небесами
Та й над нами, козаками.
Ой ви орли, ви соколи,
Занесіть мя в чисте поле.
Та й за нашу Україну
Будем битись до загины.

/ Народна пісня /

— Чи знаєш ти, хлопче, що до людей по розум йдуть,
а до матері по серце... Воно і без розуму прожити важ-
кувато, а без серця... Може, той... додому повернешся,
матір заспокоїш?

— Ні, дідусю Іване, — сказав Влас якось по-дорос-
лому, серйозно. — Ось з вами шляхами козацькими
пройду і назад повернусь.

— Чи ж нам тебе не зрозуміти, серце. Кхе, кхе.
Що ж, як-то кажуть: хай вітер повертає, а ми своє діло
знаєм. Ондечки, сонце як високо зійшло, два дуби над
землею буде.

Дід Кахикало доторкнувся своєю чаклунською па-
лицею до "казана", той повільно піднявся над землею,
декілька разів перевернувся та й опустився на долоню
діда люлькою-зінківкою. Кахикало посмоктав люльку і
сказав своїм хрипкуватим голосом:

— Час в дорогу збиратися.

— Та вже час! — вигукнув радісний Базікало. — Ко-
ли стелиться дорожка, козакові не до ліжка.

ІСТОРІЯ ШОСТА

итий шлях заглиблювався у степ. По обидва боки від дороги росла густа висока трава; вона розливалася, наче море, сягала самого горизонту, низько схиляючись перед легким степовим вітерцем.

Небо вкрилося невеличкими білими хмарами; сонце повсякчасно ховалося за ними, і коли виходило за якусь мить з-за хмари, наче посмішкою обдаровувало землю.

Крокувати степом, коли перед очима стоїть одноманітна картина, нудно, от чому невгамовний Базікало почав свою розповідь:

— Ось послухай-но, Власику, таку історію, — жваво і весело говорив він. — Троє козаків сховалися якось від численної ватаги татар, що гналися за ними. Один сховався за копицю сіна, що стояла у лузі, другий підліз під місточок, а третій видерся на дерево. Татари побачили копицю, спішилися — й ну хапати сіно руками, щоб коней нагодувати. Довго сидів козак за копицею, дивився на незграбність бусурманську, а язик в нього аж чухався від нетерплячки. Та ось терпець йому увірвався, і козак гримнув на татарина: "Та візьми ж ти, куряча голова, хоч кила, що ондечки стоять коло хати! Хто ж так смика сіно руками?" Татари дуже зраділи, коли почули ту пораду, схопили козака, почали в'язати, коли це чують — голос другого, що сидів під місточком: "Гей, не піддавайся, земляче!" Схопили й другого. Третьому козакові, що сховався на дереві, стало жаль своїх приятелів, але він не міг втриматись, щоб не насварити їх: "Дурні, ви дурні! — сказав він із серцем, — ну навіщо було здійсмати такий лемент? Сиділи б собі мовчки!" — Татари подивилися угору і побачили третього козака. Ха-ха-ха! Кумедія та й годі. Ось тобі й сховалися козарлюги!

— Чи не ти, бува, отой перший козак, Іване? — запитав дід Кахикало. — Дуже він на тебе схожий.

— Вгадав братику, я! Ха-ха! А ти, брате Даниле, мабуть, отим третім козаком був, що на дереві сидів?

— Я! Кхе, кхе... Йбо, я! — засміявся дід Кахикало.

Вони йшли і весело розмовляли, а степ ставав іншим. Подорожні побачили степові могили, на одній могилі стояла сторожова хвігура, що невідомо як збереглася тут, хоча рипіла щосили, бо була дуже стара.

— Що це за пагорби? — спитав Влас, коли вони наблизилися до могил.

— А от давай-но серце, піднімемось на той пагорб, — сказав дід Кахикало, — там перепочинемо, й тоді я усе тобі розповім.

І вони піднялись на могилу, на якій височіла хвігура.

Влас побачив степ зовсім іншим, аніж там, унизу, на дорозі. Звідсіля, з висоти, він здавався безкраїм і неоссяжним.

Сіли перепочити. Дід Іван стяг свої червоні чоботи, зручно вмовстився на травичці і незабаром задрімав.

— Ці пагорби, серце, — почав дід Данило, розпалюючи за звичаєм свою люльку, — звуться могилами. Так-таки, так. Кхе, кхе. А потрібні вони були козакам для того, щоб спостерігати ворога.

— А чому ж вони могилами називаються, чи тут козаки поховані?

— Ні, серце. Це їх тому так назвали, що вони, наче ті могили, над степом здіймаються.

— А як вони у степу з'явилися?

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО ТЕ, ЗВІДКІЛЯ УЗЯЛИСЬ У СТЕПУ МОГИЛИ

Старі діди казали, що, коли ще на землі зовсім не було людей, то жили у цих краях два велетні, і були вони братами. Одного звали Тур, а другого — Тавр. Усьо-

го в них було вдосталь. Але, одного разу вони щось не поділили, посварилися і почали битися. Кожен на своєму наполягає. Билися вони так день, билися ніч, і ще день, і ще ніч, а на третій день не витримала земля, розкололася від їх тупотіння. Поміж велетнями виникло море: Тур на одному боці стоїть, а Тавр — на іншому. Та так воно ще вийшло, що Туру гори залишилися, а Таврові — степи. Ще дужче розсердився Тур, що не може свого довести, й почав він жбурляти у Тавра величезні каменюки. Кидав, кидав, та однією каменюкою влучив таки у брата й убив його. Як воно там далі було, не знаю, але оті каменюки, що їх Тур жбурляв у брата свого, з роками вкрилися землею, і стоять вони й зараз у степу. Назвали їх люди могилами, бо не знають, під якою брилою велетень Тавр лежить. Ось як воно було. Кхе.

— Дідусю Даниле, а навіщо драбина на могилі? — спитав Влас, прямуючи до нехитрої дерев'яної споруди, що складалася із стовпа та драбини. Зверху на тому стовпі був невеличкий майданчик з дошок.

— Ці споруди, Власику, козаки називали "хвігурами". По всьому степу на могилах стояли раніше ось такі хвігури, а на них чатували дозорці. Як побачать дозорці орду, то зараз же й підпалять хвігуру, на другій могилі побачать вогонь — і собі підпалять. Таким чином лише за одну годину все Запорожжя сповіщалося про наближення небезпеки. По всіх паланкам, зимівникам та на Січі збиралося військо, з усіх боків йшли на ворога запорожці. Таких інколи їм чортів надаємо, що й дорогу додому забудуть. Так-таки, так.

— А я ось зараз на цю саму хвігуру заберуся!

Власик, як той коник-стрибунець, злетів по драбині на хвігуру. Так високо він не стояв ще ніколи; серцем відчував одночасно і жах, і гордість за те, що зумів піднятися так високо над землею.

— Ну як?

— Чудово! — тільки й міг відповісти Влас.

— Так-таки, так.

Дід Кахикало дмухнув у люльку, як у свищик, невеличка жаринка вилетіла з люльки, вдарилась об стовп, від чого хвігура спалахнула. У ту мить вогонь швидко побіг угору.

Сивовусий дід кинув Власові свою чарівну палю. Хлопчик ухопився за неї обома руками, і раптом — злетів.

— Не выпускай палю! — кричав дід. — Тримайся міцніше!

Зробивши невеличке коло над степом, Влас спокійнісінько опустився разом з палею на могилу.

— Злякався?

— Трохи.

— Тепер ти знаєш, як козаки сповіщали Україну про напад?

— Еге ж, знаю.

У цю мить Базікало прокинувся. Побачивши палаючу хвігуру, він підскочив, мов ошпарений, та як заволає:

— Татари! Татари йдуть!!

Тут вже досхочу насміявся Влас та дід Кахикало.

— Вискочив, як Пилип з конопель! Кхе, кхе...

— Оце так дозорець! Ха-ха!

— Жартуй глечик поки не луснув! — сміявся з ними й Базікало. Влас навіть почав глузувати з діда Івана:

— А хто в мене п'ятака вкрав?! — і за чоботи діда...

— Тринди-ринди, а ну стій!..

Влас завмер; ні рукою, ні ногою поворухнути не може.

— Обережніше з чоботами, Власик. Бачиш ти, що там?

— Що?

— Земля.

— Таке! Навіщо вона вам у чоботах? Тільки йти заважає.

— А ти й не розумієш? Адже доки на своїй землі стоїть запорожець, він непереможний. То ми, як збираємось кудись у похід, зараз же землі під устілки та в шапки понасипаємо та йдемо собі воювати. Хто чоботи скине — тут йому й смерть, а хто шапку зніме, тому голова з пліч.

— Але ця земля особлива, священна. Взяли ми її в останній, Новій Січі... Це земля — свята. Так-таки, так. Кхе, кхе.

— І я собі в чоботи землі наберу, як на Січ прийдемо! І я буду як козаки, непереможним!

— Набереш, Власику...

— Будеш непереможним, серце...

ІСТОРІЯ СЬОМА

адвечір почав накрапувати дощик.

"Ой, хмариться, туманиться — став дощ накрапати.

Гей, пора нам, хлопці, добрі молодці, намет напинать."

Таку пісню заспівав Базікало, пропонуючи супутникам своїм готуватися до ночівлі і сховатися від дощу.

"Козак не боїться ні хмари, ні грому, як вийшов із дому," — жартівливо відповів Кахикало, але все ж таки погодився з товаришем, що треба влаштовуватися на ніч.

Курінь спорудили на величезній горі, що просунулася до самісінького Дніпра й далеко ввійшла в його води. Безкрай степ залишився десь позаду, і знову Дніпро чарував їх своєю величчю і красою.

Темрява охопила похмуре небо, дощ не вщухав, десь за лісом спалахнули блискавки й загуркотів грім. Повітря було вогким і Влас почав клацати зубами від холоду.

Помітивши це, дід Кахикало скинув з себе свитку, загорнув у неї хлопця і, щоб підбадьорити його, сказав:

— Що за холодій, коли козак молодий!

— Подивись на мене, Власику, — озвався й собі Ба-зікало. — Бачиш, який я загартований? Я й узимку без кожуха та шапки ходжу. А коли остогиднуть мені чоботи, то їх теж скидаю.

Давши Власові легкого щигля у ніс, він звернувся до діда Кахикала:

— Брате Даниле, нумо заспіваємо гучніше, тринди-ринди! — нехай козака пісня гріє!

— Та воно так, що можна й заспівати, брате Іване, — погодився той, і вони заспівали:

Ой, там в степу при дорозі
Шумлять, гудуть дрібні лози.
Ой там молодий козак блудить,
Під ним сивий коник нудить.
Приблудився він до гаю,
До дрібненького ручаю.
І став коня напувати,
Стала зозуля кувати,
Став він зозулі питати:
"Зозуленько, моя ненько,
Скажи мені доріженьку,
Скажи мені слід-дорогу
До мого рідного роду!"
"Там, де доріженька твоя,
Питай собі солов'я,
Бо соловей рано встає,
Стежки, доріженьки знає."
"Буде тобі козаченьку,
Аж три доріженьки вкупі:
Одна в Рим, друга в Крим,
А третя в Запорожжє —
Щасти, козаченьку, Боже!"
"Я до Риму не доїду,
А у Кримі сам буду.
Є в Запорожжі много братців,
Жлавих, красивих молодців."

"Здоров, здоров, пане-брате,
Будем разом мандрувати,
Кукіль з пшона вибивати;
Час нам тої слави добитися,
Щоб вже рідним нажитися."

/ Народна пісня /

— Ну що, відігрівся, хлопчино — біла чуприна?

— Відігрівся.

— "Час нам тої слави добитися..." Кхе, кхе... — продовжував Кахикало. — І прийшов таки той час, коли звістка про силу й відвагу запорожців дибом по світу вставала. Ось розповім я тобі, серце, про відважного лицаря, козака Голоту...

— Він розповість, а ти на торбу перекинься та й слухай, тринди-ринди з маком борщ!

— Як це "на торбу"?

Дід Базікало зареготав.

— Ти слухай його, наче торба слухала б. У торбу ж як: що знайшов, те й сховав.

— Слухай, торбо, слухай...

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО СЛАВНОГО ЛИЦАРЯ КОЗАКА ГОЛОТУ

Був він саме з тих черкасів, яких вивела за пороги срібна коза. Славний був лицар козак Голота, не боявся він ні вогню, ні меча, ані третього болота. Одного разу їхав він полем Килиїмським по дорозі ординській. Одяг на ньому був дуже бідний; він навіть підсміювався над собою: "У мене шапка-бирка, зверху дірка, травою шита, вітром підбита, звідкіля вітер віє, звідтіля й повіває, мене, козака молодого, прохолоджає." Проїжджав він якось вздовж міста Килії, а у тому місті Килії татарин жив багатий та бородатий. Вийшов татарин у поле, побачив козака Голоту, каже сам собі: "Бачу я у чистому полі не орел літає, а козак Голота коником гуляє." І заману-

лося татарину козака живцем впіймати, у місто Килію запродаати. "Ось піймаю козака, — думав він, — буде чим перед панами-башами похвалитися. Дадуть мені за нього червінців не лічачи, та сукна не міряючи". Одягся татарин у дорогу одєжу; узув чоботи-сап'янці, шлик оксамитовий на свою голову надів; сів на свого вороного коня й гайда у поле козака ловити. От зустрілися вони. Питає козак Голота: "Татарине, татарине, багатий та бородатий, що тишиши недобре? Навіщо гониш коня вороного? Що тобі від мене, козака молодого?" Каже татарин: "Хочу я тебе, козака молодого, орла степового, впіймати, у місто Килію запродаати, перед панами-башами похвалитися. Дадуть мені за тебе червінцев не лічачи, сукна не міряючи." Але козак Голота добре звичай козацький знає, татарина конем об'їжджає, як вовк, ско-са поглядає: "Ой ти, татарине, татарине, старий та бородатий, чи ти на розум небагатий! Ще козака не пійма-вав, а вже його запродав і гроші порахував. Ну ж бо, ставай на герць, тут тобі й буде кінець!" Став татарин до козака під'їжджати, стріли в нього посилати. А козак Голота по степу гуляє, стріли нагайкою одбиває. "Ой ти, татарине, татарине, старий бородатий, на розум небагатий! Між козаків не сидів, їхньої каші не їв, козаць-кої вдачі не знаєш. Є в мене старенька рушниця, пошлю тобі з неї гостинця. Вистрілив козак Голота з рушниці, задзижчала куля бджолою, татарина з коня збила, на траву-мураву повалила. Козак Голота чоботи татарські стягав, на свої козацькі ноги взував, жупан татарський істягав, на свої козацькі плечі надівав, свій козацький "оселедець" під татарський шлик оксамитовий сховав. На коня татарського сідає, поле килиїмське вихваляє:

"Ой поле, поле килиїмське! Скільки я на тобі гуляв, а такої вдачі не знав! Зелений же ти і літом й зимою, та дружною знайся зі мною! Та ще, дай Боже, щоб у степу козаки гуляли, у військовій справі вдачу знали й ворогів під ноги топтали!" Так-таки, так і було. Кхе, кхе.

Кахикало замовк. Дощ ледве накрапував, ось-ось вщухне. У курені запанувала тиша. Базікало вже спав. Влас виглядав з-під свитки, уважно дивився своїми карими оченятами на Кахикала. Той сидів і смалив люльку. Було темно. Постать діда ледве сіріла у нічній сутені. Вогник дідівської люльки то спалахкував, освітлюючи сиві вуса й суворе обличчя старого, то знову згасав.

— Кахи! Кахи! — раптом закашляв Кахикало. — От чортів тютюн, як горлянку дере. Досить вже балакати. Давай спати, серце...

ІСТОРІЯ ВОСЬМА

роминули Січову гору. Коли підходили до балки Безп'ятої, Базікало розповів Власикові таку небылицю:

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ, ЧОМУ БАЛКА БЕЗП'ЯТОЮ ЗВЕТЬСЯ

Одного разу вирішив Бог створити світ. І побігли по землі ріки, зазеленіли ліси й луки; пустив Бог у воду рибу, у ліс звіра, а в небо — птахів. І створив Бог першу людину Адама, а з його ребра зробив першу жінку Єву. І народилися в них діти, а в тих дітей — свої діти, а в тих — свої... По всій землі розійшлися люди, живуть собі і за все Богові дякують.

Побачив чорт, що людина з Богом лад знайшла, та й каже сам собі:

— А чи не зробить мені що-небудь таке, яке б богових людей зжерло зовсім.

І зробив чорт вовка. Але його спочатку оживити треба! От і біга чорт навкруги зубастого, дме на нього й так, й сяк — нічого не виходе, неживий вовк — хоч ти лусни! І треба ж було по тій стежині козакові йти.

Питає козак у чорта:

— Кого це ти, чорте, зробив?

— Вовка.

— А навіщо тобі вовк?

— Нудно мені одному, — збрехав чорт, бо не хотів козакові правду казати. — Але як не силкуюся, не можу того вовка оживити.

Зрозумів козак: ой, кепську справу замислив той чорт, та й каже йому:

— Хіба ти не знаєш, що це не так робиться? Ти його підтягни до урвища, стань поруч з ним, та й скажи: "Вовче, вовче, розкрий рота, та вхопи за п'яти чорта!" — і швидко стрибай у воду.

Послухав чорт козака. Узяв вовка за хвіст, притяг до Дніпра, став біля нього і каже:

— Вовче, вовче, розкрий рота, та вхопи за п'яти чорта!

Не встиг чорт рота свого закрити, а вовк я-як підхопиться, та за п'яти чорта — клець! — миттю відкусив обидві. От кумедія, та й годі.

З тих пір і стали чорти безп'ятими. Кажуть, десь у цій балці в них збіговисько було. Може, вони й тепер тут збираються, хто його знає? Ось чому цю балку прозвали козаки між собою Безп'ятою.

— От невидальщина! — сказав дід Кахикало, кашлянувши у кулак. — Та який же козак на своєму віку не зустрічався з нечистим?! Кхе, кхе. Іван, чи пам'ятаєш ти того діда?

— Якого діда?

— Батуринського...

— Якого такого Батуринського?

— А біс його знає, якого! Не згадаю, як його звали.

— Ну?!

— Ну той, що до самої цариці віз листа, а потрапив у самісіньке пекло до чортів.

— Як же, як же — пам'ятаю! Кумедія, та й годі. Цей дід та був кумом бутуринському писарчуку, який його й послав з листом до цариці. Тільки прізвище його не пригадаю ніяк...

— Кого? Діда?

— Ні, писарчука! Віскряк не Віскряк, Мотузочка не Мотузочка, Голопуцек не Голопуцек... знаю тільки, що якось чудернацько починається мудрукувате прізвище...

Не встиг дід Іван скінчити свою промову, як раптом навкруги здійнявся такий дикий регіт, що у Власа душа захолонула.

— А, стонадцять кіп чортів з горохом! Щоб ви одне одного по п'ятницях редькою били! Щоб вам подавитися дохлим мерзлим собакою, щоб він у вас в поганому кеньдюху й таяв, й лаяв! — Такі прокльон'я посилав бісовому плем'ю Базікало й хрестив себе щомиті.

— Ой, час нам, друзяки, поспішати звідси, і якомога далі від бісового місця, — прохрипів Кахикало.

Ледве вони відійшли од балки, — ущух чортів регіт, відступила нечиста сила.

— Свят, свят, свят! Так-таки, так. Кхе, кхе.

— А ви бачили коли-небудь справжніх чортів? — спитав старих Влас, бо трохи заспокоївся.

— А то як же! Кхе...

— От якщо трапиться нам, Власику, проходити Диканьку, там вже ти про чортів таке почуєш, що Боже збав, — весело говорив Базікало. — В Диканьці живе запорожець Пузатий Пацюк. Так той Пацюк чортячу силу гарно знає. Хі-хі. А яких ми в нього вареників із сметаною покуштуємо! — поїсти й вмерти — такі смачні!

— А мені, брате Іване, — сказав дід Кахикало, — ось що зараз згадалося...

— Що ж?

— Чи бува не біля цієї чортової балки розпрощалися ми назавжди з гетьманом Підковою?

— Твоя правда, брате Даниле. Князь Збаразький зустрів нас тут, коли ми повертались із Молдавії, й запропонував гетьману Підкові повернутися на Україну. А там... У місті Кам'янецьк-Подільському його схопили й відправили до Львова. Польський король Баторій боявся війни з Туреччиною, на наполегливу вимогу султана, дав наказ відтяти Підкові голову.

— Пом'янемо ж славного вояку, — дід Кахикало зняв шапку. — Хай земля йому буде пухом...

— ...До скінчення літ.

— Про кого говорите ви? — спитав Влас. — Нічого зрозуміти не можу.

— Не поспішай, серце, усе будеш знати. Іди дорогою, дивись під ноги, розкрий вуха та діда слухай.

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО СЛАВНИХ ГЕТЬМАНІВ ІВАНА ПІДКОВУ ТА ЯКОВА ШАХА

Якось набігли татари на Україну і потрапили до них у ясир хлопці Іван та Яків. Відвели їх у місто Козлов, а там запродали за великі гроші перському падишаху. Й жили вони з тих пір у пишному палаці, й почали називатися вони гулямами. Так називали у Персії хлопчаків-невільників. Багато разів доводили вони свою відданість падишаху, цінував і любив їх старий правитель: Якова за розум і за красу, а Івана за силу величезну. Виросли хлопці, вже й вуса під носом позаводили, а в думках одне: нагородить падишах їх за щиру службу, змилується й відпустить додому на Вкраїну. І так вже сталося, що на ту пору прийшла до персів біда. В єдиному міському колодязі оселилася величезна риба. Чудисько ковтало кожного, хто наближався до того колодязя. Люди почали мерти від спраги. І був лише один засіб добути дорогоцінну воду: у тушу смаженого бика

садовили дівчину-красуню й кидали у пашу рибині. І от настала черга дочки падишаха. Опустив батько вуха, як лопух на дощ, від горя трохи не плаче. А Яків і каже йому:

— Облиш сльози, вельмишановний падишах. Невже в нас на плечах гарбузи якісь, а не голови, невже ж ми не придумаємо що-небудь. Бо в нас кажуть: чи славу добути, чи вдома не бути.

Сів Яків у тушу смаженого бика замість дочки падишаха, узяв із собою булатного меча та дванадцять гострих гаків. Кинули тушу в колодязь, а рибина — ковть! — у ту ж мить бика проковтнула.

"Ось тобі, ненажера, іще гостинчик", — сказав Яків і ткнув у шлунок рибини гаки гострющі. Заборсалася рибина від болю, підвівся Яків на ноги, витяг із піхов гострого меча й одним махом розтяв їй живіт. У ту ж мить, вода в колодязі забулькотіла, піднялася угору й, наче гірський потік, на землю ринула. Місто до половини водою залило. Вибрався Яків із колодязя живий і здоровий.

Зрадів падишах, звелів покликати до себе відважного гуляма. Коли його привели, падишах зняв зі своєї голови вінець й так сказав:

— О хоробрий юначе! Будь же ти падишахом, а я буду твоїм візиром. І нехай дочка моя буде тобі за дружину.

Але Яків відмовився прийняти вінець й дочку падишаха.

— Мені від тебе нічого не треба, — сказав він, — виконай лише одне моє прохання.

— Говори. Ось тобі слово падишаха — ні в чім не буде відмови наймудрішому гуляму.

— О улюбленець самого аллаха! Якщо цінуєш ти наші послуги, відпусти мене й брата мого названого Івана додому, на Вкраїну.

— Цього я виконати не можу! — гнівно відповів падишах. — Крім вас, нема до кого віри йняти. І потім, ти подвиг вчинив, переміг рибу, а ось гулям Іван нічого такого для мене не зробив. У лісі, що біля мого міста, з'явився шалений слон. /Одного разу у Цареграді бачив я слона, серце. Уяви собі величезну хату з головою, наче та військова литавра, з вухами, що теліпаються на голові, як два порожніх лантухи, а, головне, довжиною в три голоблі, якщо їх одну до одної приставити. А вже ноги, — так хай Бог милує! — такі товсті, мов стовбур отої груші, що стоїть біля дороги/. Ну, так от: "Якщо вгамує слона Іван, — каже падишах, — відпущу вас додому."

Нічого робити, пішов Іван свою долю випробувати. Вийшов за місто, аж ось з лісу вибігає слон; став перед Іваном: очима блимає, іклами лякає, сердитий такий, аж вода з носа б'є.

Іван йому й каже:

— Ну, то й що? Собака від злості свій хвіст кусає, а ти що робити будеш?

Сказав Іван і на дерево поліз.

Підбіг до дерева слон, простяг свого довжелезного хвоста-хобота, щоб Івана вхопити. А Іван його швиденько тютюном пригостив — бувайте здорові! — Потяг слон носом тютюн й ну чхати; чхає так, що земля здригається! Скористався цим Іван, мерщій з дерева — стриб, підліз під слона, зібрався із силою, підняв звіра й кинув на землю. А потім ще й підкував носатого, як того жеребця. Підїхав верхи на слоні до палацу й каже падишаху:

— Візьми, о найясніший падишах, цього слона, а нас з Яковом відпусти додому.

Як не шкода було падишахові розставатися з ними, тільки нічого не поробиш — слова свого треба дотримуватися.

— Ідіть, — сказав він юнакам, — відпускаю вас.

Через декілька днів прийшли побратими до моря. Біля самісінького берега човен на хвилях гойдається. Човен, бач, є, а весел немає. Що його робити?

Раптом виходе до них з-за скелі велетень-людожер Див.

— О недостойні мого шлунку! — каже Див-людожер. У мене, найсильнішого з Дивів, такий звичай: кожний, хто прийде сюди, має помірятися зі мною силою у боротьбі. Якщо людина кине мене на землю та встромить мені кільце у вухо, і буду я йому за невільника. Якщо ж я кину когось з вас на землю, то з'їм вас обох живцем.

Тут Іван і каже Диву:

— Ти такий великий, а говориш дуже тихо, я ж тебе не чую. Нахились до мене та скажи голосніше.

Нахилився Див, а Іван мерщій ухопив Дива за вуха та тень-делень наїхав на пень! — як вдарить його лобом об каменяку при дорозі... Див знепритомнів, а коли отямився, був вже з кільцем.

— Сильний ти, Див, але я сильніший за тебе, — сказав йому Іван. — Ти скажи мені, Див, чи сильніший ти за хвилі морські?

— Авжеж, — відповів Див.

— Тоді слухай та підкоряйся. Зараз ми з Яковом посідаємо у човен, а коли відпливемо трохи від берега, ти вхопи море за краєчок та трусони щосили.

Схопив Див море за краєчок, як велів йому Іван, та так труснув, що піднялася величезна хвиля і підкинула човен аж до хмар. Човен знявся і полетів. Перелетівши через море, гори й степ, упав човен прямісінько у Дніпро біля самої Томаківської Січі.

Радісно зутріли запорожці побратимів й дали їм такі прізвиська: Івана Підковою назвали, за його силу велетенську та за те, що слона підкував, а Якова Шахом вшанували за те, що сам перський падишах за нього дочку хотів віддати та ще й вінця свого дарував.

З тих пір слава про них пішла по всій землі. Уперше в історії козацтва з'явилось тут два гетьмани; на Січі — Шах, а на Україні над реєстровими козаками — Підкова.

Ця пригода сталася років за двісті тому. Так-таки, так. Кхе, кхе.

— Ви знали Івана Підкову та Якова Шаха двісті років тому?! — здивовано запитав Влас. — Скільки ж вам років, діду?

Старий запорожець витяг з-за околиці шапки люльку й гаман з тютюном, не поспішаючи набив люльку, дістав кресало, мовчки викресав вогню, потягнув і випустив з-під суворих сивих вусів хмаринку синього диму, подивився своїми зеленуватими мудрим очима на хлопчика й так сказав:

— Звідкіля ж мені знати, котрий мені рік? Коли народився, — без пам'яті був, коли ріс, — розуму не мав; а коли вже дійшов до розуму, тоді б і полічити, та багато років минулося.

— Що й казати, дрімучі діди ми с Данилом, Власику. Кумедія та й годі.

І заспівав Базікало нової пісні, та гарно так заспівав:

Та шумить, гуде вітер по діброві,
Блудить, блудить козаченько по дорозі.
"Ой, чого ти, та мій коню. нудиш,
Із битой доріженьки блудиш?
Чи я тобі, мій коню. важок,
А чи моя козацька зброя,
А чи здобиченька моя?
Не журися, коню вороненький,
Буде оброки по самі боки,
Буде сіна по самі коліна,
Будеш в станочку на сусі стояти."
"Ой ти мені, мій пане, не важок,
Ані твоя козацька зброя,
Ані здобиченька твоя!
А те мені, пане, важко,
Що з боків та сторожують,

А спереду та зустрічають,
А ззаду погонь біжить."
"Гей, не журися, мій коню вороненький,
Ми сторожу та обминемо,
А од погоні утечемо,
А з устрічею та поб'ємося.
Ой низом, вороненький, низом,
Закидані доріженьки хмизом;
А ти, мій кінь вороненький,
Перескакуй цей хмиз зелененький".

/ Народна пісня /

Хто знає, що воно за людина така — запорожець?
У ведмедя десять пісень, і всі вони про мед. У козака —
сто пісень, і всі — про волю!

ІСТОРІЯ ДЕВ'ЯТА

Тижень промайнув з того дня, як Власик пішов з дому й помандрував через усю Україну шляхами козацької слави. Зустріч з старими запорожцями окрилила його дитячу душу, надала нового змісту мандрам. Мудрі, добрі, пересипані дотепними жартами, дідівські оповідання, пробуджували уяву хлопчика; він був веселий, сам багато жартував, в свою чергу, надаючи багато радості дідам.

У присмерках, проминувши Новий Кодак, стали на ніч біля самісінького Дніпра. Розвели багаття, й дід Ба-зікало заходився готувати тетерю.

— Вже до чого я тетерю люблю, що й передати не можу, — говорив він, чаклюючи над казаном. Візьмеш житнього борошна та пшона, та в казан з водою: І-с-сх!..

Було темно. Цього вечора місяць довго не з'являвся на небі. Але тільки жовтий млинець засяяв над засинаючою землею, завила на могилі стара вовчиця. Припавши до землі і задравши угору морду, завила вона спочатку невпевнено, самотньо, а коли почула, як до неї приєд-

налися голоси сірих братів та сестер, осміліла. І ось вже погрозою, ненавистю, піснею смерті заповнилось повітря:

— У-у-у-у-а-а-ав-в...

Неначе кригою скувало серце хлопця.

— Не бійся, Власику, — бадьоро сказав Базікало, мішаючи дерев'яною ложкою гарячу кашу, — сюди зубасті не поткнуться, вогню бояться. Не бійся, Власику, а краще одвідай козацької тетері.

Влас прийняв із рук маленького діда полумисок з їжею. Узявся за ложку й дід Кахикало, котрий почав їсти прямисінько з казана.

— А чому вовки виють на місяць ? — спитав Влас, втамувавши голод.

— Це давня історія, — відповів дід Базікало, ляснувши себе по лобі та вбивши комара. — Якщо бажаєш, розповім тобі її.

— Авжеж.

— Коли ми йшли через степ, чи бачив ти кам'яних баб?

— Що ж я сліпий, чи що? Звичайно, бачив. Он і зараз бачу одну таку бабу на могилі, під самісіньким місяцем. А поруч ця... вовчиця...

— Є таке діло. Тоді починаю...

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ, ЯК У СТЕПУ З'ЯВИЛИСЯ КАМ'ЯНІ БАБИ

Як вийшли козаки-черкаси за Пороги та побудували свій перший Кіш, то і почали Україну від ворогів захищати. Не в одній сутичці довели вони свою силу й відвагу, багато ординців порубали вони в степу. Та й своїх братів втратили чимало. Але ось почули козаки, що десь на Азовському морі існує плем'я войовничих жінок; і начебто були вони такими сильними і жорстокими,

що жодне чоловіче військо не могло їх перемогти. З полоненими воїнами жінки брали шлюб, а коли отримували від них приплід, то вбивали. З немовлятами чинили ось що: дівчаток відносили у ліс до вовків. Вовки та воївничі жінки жили як одне плем'я, на війну та на полювання ходили разом. Цілими днями грались дівчатка з вовченятами, і годували їх молоком вовчиці. А коли дівчатка підросали, їх навчали військовій справі найкращі з жінок-лицарів. Хлопчаків чекала неминуча смерть: вранці, тільки-тільки з'являлися перші сонячні промені, невинних дітей кидали у вогонь на жертву якійсь там своїй богині. Зібрали козаки раду і вирішили викрасти у жінок хлопчаків з тим, щоб виховати з них справжніх козаків, та й численність свого війська збільшити. Сказано — зроблено. Наблизились до табору уночі, тихенько викрали хлопчаків і подалися собі знову на Січ. Вранці виявилася пропажа. Грізні жінки, не гаячи часу, кинулися в погоню. Вовки попереду біжать слід винюють, а жінки за ними летять, мов ті дикі кішки. Опівдні жінки почали наздоганяти запорожців. Тут отаман і каже: "Що робити будемо, панове-молодці? Бачить Бог, не втекти нам від погоні, всіх переб'ють, проклятуці дикунки. От якби ніч зараз була, попросили б ми братика нашого Місяця, щоб допоміг він нам." Треба сказати, що був між ними один козак Кіндрат, на прізвище Підопинебо, такий він був високий. Каже Кіндрат товаришам своїм: "Не журіться, хлопці, ніч я вам зараз зроблю". Сказавши так, ухопився він дужими руками за небо, потяг на себе полуденне полотно, згорнув його як той рушник, день у ту ж мить змінився ніччю. Вийшов з-за хмари до запорожців ясний Місяць і каже їм: "О брати мої, запорожці! Бачу в яку біду ви потрапили. Але на те й брат я вам, щоб допомагати в усьому. Мерщій лягайте на землю обличчям у траву; очі заплющіть, й хлопчакам очі шапками позатуляйте. Без мого дозволу очей не розплющуйте й не підіймайтесь. Послухались запорожці козацького сонечка, все зробили, як звелів їм Місяць. А той кинув розгніваний погляд на степ, й гуч-

ноголосно вирік: "О войовничі дикунки! Чи ж не знаєте ви, що воювати не жіноча справа? Ви повинні бути покірливими своїм чоловікам. Багато пролили ви крові чоловічої, тому ось вам мій суд: подивіться на мене!" Звели жінки до неба свої очі /о, це була страшна мить!/ синій спалах осяяв степ, крижане світло скувало жінок, і перетворились вони на кам'яних баб. Багато років минуло з того часу, а вони все стоять у степу, нагадуючи людям про ту страшну ніч.

— А чому вовки тоді не скам'яніли? — здивовано запитав Влас.

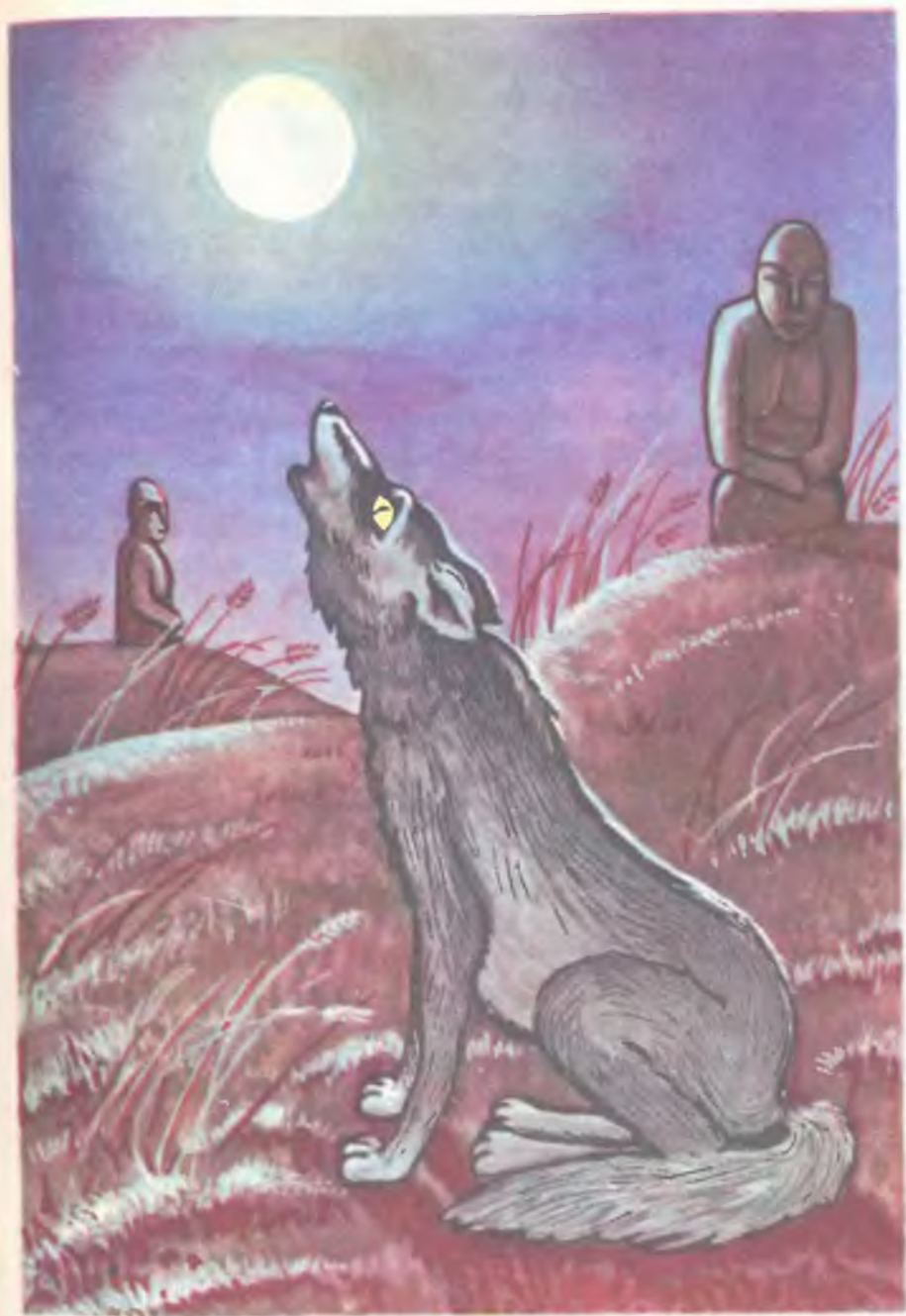
— Вовки... Вовки... — вони що, вони звірі, в них свій суд і закони. Але з тих пір, місячної ночі, не спиться їм, сірим. І виходять вони на могили й дивляться, й дивляться на жовтий місяць, тужливим виттям оголошуючи степ.

— А що далі?

— Далі? Підвелись козаки, відкрили очі, подякували брату небесному за поміч. Кіндрат Підопринебо розстелив по небу денне полотно. Знову сонечко засіяло, пташки заснівали. Повернулися козаки на Січ. Хлопчаки підростали, переймаючи закони вільного козацького життя, врешті-решт настав той день, коли вони перетворились на справжніх лицарів-запорожців і продовжували нести славу козацьку по всій землі.

Наступила тиша, аж ось дав про себе знати дід Кахикало:

— У плавнях на руїнах останньої Нової Січі залишився свій вік доживати та сторожувати Військову Скарбницю наш третій товариш Карпо Тритузий. То він і є козак з хлопчаків, котрих викрали запорожці. Зустріч із ним ще чекає на нас.

ІСТОРІЯ ДЕСЯТА

Десь в обід, у самісіньке сонячне пекло, досягли міста Катеринослава. Прийшли до храму, щоб помолитися, та тільки ввійти у нього не судилося. Нова білосніжна церква Святої Троїці, з зеленими куполами, ще не була готова прийняти своїх прихожан, бо оздоблювався іконостас.

Нічого робити, перехрестились на храм. Після чого запорожці роздали милостиню мідними грошима всім тим, хто сидів на сходинках храму. "Подайте заради Христа!" — "Бог у поміч!" — "Даруй Боже і вам здоров'я та легкої дороги!" — "Спасибі на доброму слові!"

Трохи нижче церкви Святої Троїці, біля річки Самари, вирішили наші мандрівники зробити зупинку з тим, щоб викупатися й випрати брудний одяг. Течія річки тут тиха, берег піщаний, де-не-де, устелений очеретом, дуже гарне місце для відпочинку. Швиденько впоравшись з пранням та розвісивши на гілках старої акації одягу, вони весело кинулися у воду. Дід Кахикало плив молодцем. Він легко, по черзі виносив то одну, то другу руку попереду себе, а коли вони лягали на воду, тулуб його майже наполовину вилітав з води, і це було дуже красиво. Дід Базікало кинувся було навздогін, та коли впевнився, що йому не наздогнати свого побратима, ліг нерухомо на воді, й, здавалось, навіть задрімав. Влас не захотів заходити далеко у воду й грався біля самого берега. Досхочу натішившись водою, козаки вийшли на берег. Коли почали натягувати сухий одяг, дід Кахикало побачив на колінці Власових штанів дірку.

— Знімай, серце, штани,— сказав він Власові, — дірку тобі залатаю.

— Не треба, — відказав Влас, — вона ще зовсім маленька.

— Не залатаєш малої дірочки, — скоромовкою зауважив Базікало, — велика їсти попросить.

Влас скинув штани й простяг їх діду Данилу. Дід Іван, zostавшись без діла, й перебуваючи у веселому настрої, почав кепкувати з побратима, який сидів схрестивши ноги, латаючи дірку на хлопчикових штанях, попихкуючи своєю люлькою.

— Підрахувати б, Даниле, скільки ти за своє життя тютюну випалив?

— Багато, ох, і багато.

— Якби зібрати всі гроші, котрі ти витратив на тютюн, то, здається мені, зараз би ти міг купити собі двадцять вороних коней!

— Набрехав, брате Іване, набрехав. Так-таки, так. Кхе, кхе. Не двадцять, а дев'ятнадцять!

— А я кажу — двадцять!

— А я кажу — дев'ятнадцять!

— А я кажу — двадцять!

— Дев'ятнадцять!

— Двадцять!

— Дев'ятнадцять!

— От і ні, — двадцять!!

— Добре, брате Іване, двадцять так двадцять. Як кажуть люди: нехай буде гречка, аби не суперечка.

— І вірно! — піддакнув Кахикалу Власик. — Ви навіть років своїх злічити не можете, а що вже до тютюну — подавно. Розкажіть краще казку...

Раптом наш Базікало я-як задзижчить бджолою, й давай з примовкою відпускати Власові легеньких щиглів:

Летіла бджола коло чола — бумц!

Летіла оса коло носа — бумц!

Летіла мушка коло вушка — бумц!

Летів жук, в око — бух!

— Що це з вами, дідусю Иване, — почав відбиватися Влас. — Я вас просив казку розповісти, а ви мене без кінця "бумцаєте".

— Казку так казку, — погодився Базікало. — Старому брехати — не ціном махати. — І ну, як сорока:

Був собі чоловік Нетяшка,
На ньому сіра семряжка,
Червона шльопчка.
Чи хороша моя казочка,
Чи казати, чи ні?
І ти кажеш: — Казати!
І я кажу: — Казати!

— А ось давай, брате Иване, і я йому казку розповім, — сказав дід Кахикало. — А ти поки що, серце, одягай штани, побережи від комах свій тютюнець. — І туди ж:

Жив собі дід Сажка,
На ньому була синя семряжка,
На голові шапочка,
Під носом капочка,
На семряжці латочка.
Чи хороша моя казочка?

— А тепер знову я, брате Даниле:

Був собі рак,
Та мав сімсот гармат,
Та пішов ляха воювать.
А злякався та в воду сховався,
А з води та в вершу,
Почну я ту казочку спершу...

— Досить! Досить! Досить! — захитав головою Влас. — Таку казку і я вам розкажу.

— Ану...

— Ось вам і "ану..."

Тринди-ринди,
Ках-ках-ках,
Йшли два діди в реп'яхах.
Моя казка під музику,
Не повірите довіку.
Хто базікав, став кахикать.
Хто кахикав, став базікаць.
Вийшла жабка, стриб на кладку.
А почну я все спочатку.

Своєю казкою Влас так розсмішив дідів, що вони довго реготали. У діда Кахикала навіть сльози покотилися з очей від невгамовного сміху. А дід Базікало просто таки катався по піску, дригаючи від сміху ногами.

— Ну й розсмішив ти мене! Так-таки, так. Кхе, кхе. За все життя так не сміявся. — Бачиш, Іване, зовсім орля, а вище старих орлів злетіло.

— Так, брате Даниле, як не бачити! Піддав же малюк солі дідівському "оселедцю"! Тринди-ринди з маком борщ. Тим часом почало сутеніти.

— Ви подивіться тільки, — яка краса! — захоплено сказав Базікало, вказуючи на церкву Святої Трійці.

Наші герої дивилися на неї з самарської долини, й не можна було зрозуміти, з якого матеріалу вона побудована. Дев'ятикуполовий силует її, осяяний на горі рожевим відблиском вечірньої зорі, мав неповторний вигляд.

Лаштувалися до ночі. Знову розвели багаття, але готувати нічого не стали, вирішили обійтись оселедцями, яких придбали напередодні у чумаків.

Сонце вже сховалося за гору, над містом сгустилася тепла літня сутінь. На схилі гори та біля річки, де-не-де почали з'являтися вогники багать. По піщаній дорозі, здіймаючи куряву, пройшла череда корів, яких підганяли хвацькі чабани. Нарешті настала тиша.

— Дивись, Даниле, — зауважив всміхаючись Базікало, — як наш джура оселедця упліта — аж за вухами лящить!

— Любиш, рибу, серце?

— Угу... — кивнув головою Влас, продовжуючи смакувати. — А чи знаєш ти, серце, що одного разу ось такий самий оселедець від наглої смерті козаків врятував?

— Звідкіля йому знати, брате Даниле, цю історію. Ось я розкажу...

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ,
ЯК ОСЕЛЕДЕЦЬ ВРЯТУВАВ КОЗАКІВ
ВІД СМЕРТІ, ПРО ТЕ, ЧОМУ КОЗАКИ
ПОЧАЛИ СТРИГТИСЯ "ПІД МАКІТРУ"
Й ЗАЛИШАТИ НА ГОЛОВІ "ОСЕЛЕДЕЦЬ",
ТА ПРО ТЕ, ЗВІДКІЛЯ У КОЗАКІВ
З'ЯВИЛАСЯ БУЛАВА

Одного разу побудували ми летючий корабель і вирішили полетіти на небо у гості до брата свого Місяця. Набрали горілки, пива, меду, оселедців, тарані, сала, яєць, цибулі, картоплі, — всього того добра, з якого можна приготувати найсмачніші страви, й вирушили у путь. Прилітаємо на небо. Дивимось — глиняна хата стоїть під соломою, і виходе до нас із хати хлопчик, виходе і каже нам:

— Радий, браття, що не забули мене. Проходьте в хату.

— А як тебе зовуть ? — питаємо його.

— Я брат ваш небесний, Місяць.

— Е, ні! Наш брат не такий. Іди поклич його.

Подався хлопчик до хати, і через деякий час вийшов, але вже струнким білявим юнаком. Коли він запропонував нам лишити корабель та увійти у хату, хтось його запитав:

— А де ж Місяць, невже в хатині чекає?

— Я і є Місяць, — відповів юнак.

— Ні, наш брат не такий. Іди і попроси його вийти до нас.

Юнак пішов, а коли в нього виросла борода, він знову підійшов до корабля і запросив нас до хати.

— Ми бажаємо, щоб нас запросив Місяць, — сердито відказав отаман.

/Як ти вже здогадався, Власику, і хлопчиком, і юнаком був саме Місяць, просто ми одразу не впізнали його/. Наступного разу Місяць вийшов до нас зовсім-зовсім сивим.

— Проходьте до хати, земні брати, — тихим голосом сказав він.

— Не зійдемо з корабля, — загуділи всі, — поки наш брат сам не вийде до нас.

— Хто ще може вийти до вас, коли я Місяць і є?

— Ні, ти не схожий на нашого брата.

Нарешті до нас вийшов з хати старенький дідусь, а поруч з ним йшла Срібна Коза з золотими рогами.

Тут ми впізнали господаря нічного неба, батька зірок, висипали всією вагагою з корабля, низенько вклонилися Місяцю й Козі.

— Вибач нас, брате, що не одразу впізнали тебе, — так сказав отаман. Дуже далеко твій дім од Землі, хоча ми весь час відчували твою турботу про нас. За це тобі велика подяка та шана від всіх запорожців.

Так відповів нам Місяць:

— Я завжди цінував ваше благородство і сміливість. І зараз нескінченно радий тому, що ви відважилися прилетіти до мене. Віднині ми стали ще ближче. А тепер, прошу до хати, все готово до зустрічі дорогих гостей.

Ввійшли ми в хату і тільки очима лупаємо від краси небаченої: кришталеві лави вздовж стін зіркове сяйво випромінюють, крізь усю хату довгий стіл стоїть, а на ньому їжі всілякої сила-силенна, в кутку біля печі скриня золотою оздобою виблискує /в цій скрині ховає Місяць свій одяг/, а під самісінькою стелею зірочки кружляють та весело всміхаються нам...

Що й казати, гарно погостювали ми у Місяця: і їли, й пили, й пісень співали, й танцювали. Срібна Коза навчила нас танцювати жвавий танок, який ми потім прозвали поміж собою гопаком. Кумедія, та й годі. Але як у гостях не гарно, а додому вертатися треба. Ще раз подякували за все небесного брата, сіли в летючий корабель й полетіли собі додому.

Не проминули й третини шляху, як налетіла на корабель чорна хмара. Корабель кидало з боку в бік, затуляючи кудись в чорну яму... Через деякий час все прояснилося. Вийшли ми з трюмів на палубу, дивимось — стоїть наш корабель без вітрил, без весел посередині безкрайньої ніщаної пустелі, над головою блакитне небо, нема навіть за що оку ухопитися. Раптом хтось запримітив у блакиті неба чорну цятку, наче орел ширяє...

Та ось цятка швидко почала падати униз і на наших очах перетворилась на величезну срібну кулю з кругленькими скляними віконцями. І виходять з цієї кулі люди не люди, звірі не звірі; і руки, як у людини мають, і ноги, і голови: очі круглі, великі, ніс, знову ж, як у тебе, чи в мене. Одяг у них, як риб'яча луска блищить. Але головне, що відрізняло їх від нас, це... Тільки уяви собі, Власику, у кожного з них на голові щось росло: у одного, начебто, хвіст лисячий; у другого — кавун не кавун, гарбуз не гарбуз; а у третього — ну не повіриш мені — щось наче квочки з курчатами! Тринди-ринди! Оточили вони наш корабель. Той, що з квочкою на голові, вийшов уперед і почав щось нам говорити. Та хіба ж його слова розбереш: бул-вул, тюк-трюк, дрин-дрим...

Коли це, дивлюсь я, а наш писар Олекса Головатюк, як лупоне себе гарненько долонею по лобі, і каже нам:

— Хлопці, — каже, — чудна у них мова, незнайома мені, але тільки хочете вірте, хочете ні, а розумію я що він мені каже.

— І що ж він каже? — питаємо.

— А то і каже, що кличуть їх булавами, і що наказують вони нам шапки поскидати та показати, що у нас на головах росте.

Зняли ми шапки. Дивіться, лускати, шкода нам чи що! /Тут треба сказати, Власику, що тоді ще всі запорожці носили довге волосся, і в мене було його чимало на голові/. Той, що з квочкою, знов заговорив:

— Що тепер він каже? — питаємо ми у Олексі.

— Краще б мені не розуміти його слів, — відповідає той злякано. — Він каже, що якщо у когось із нас не виросте на голові що-небудь незвичайне, нас всіх по-вбивають.

— А волосся — це хіба не "незвичайне"! — розгнівався отаман. — Що їм, бісовим дітям, ще треба?

Ось я й кажу:

— Що їм треба, це я знаю. Ану, брати-козаки, несіть сюди все, що у нас у трюмі залишилося!

Збігали козаки в трюм, приносять: макітру з борошном, діжу с оселедцями й діжу з пивом. "Оце, здається, і все що залишилось".

— Чудово! — кажу. — Кращого нам і не треба.

Висипав я з макітри борошно, надів її на голову, а волосся, що з під макітри виглядало, обрізав ножом. Ку-медія, та й годі.

— Макітра у мене на голові виросла, братці! Ось яке диво дивацьке!

Сказав так, і пішов з Олексою прямісінько до кулі. Каже мені Олекса:

— Сподобалась їм твоя зачіска. Запрошують тебе у кулю ввійти.

— А що! Можна і в кулю, — кажу я.

Ступив я по сходинах крок, другий... І треба ж було невправно ногу поставити, послизнувся я й упав, макітра моя вмить перетворилася на купу череп'я. Підхопився я тоді, і щодуху кинувся назад, до корабля. Біжу, а ці самі булави із мушкетів вогняними стрілами б'ють по

мені. Страх, що й казати. Перелякався я. Але ж не такий я козак, щоб відступати. Макітра не пройшла, не біда, ми інше придумаємо. Оглядівся я: крім пива й оселедців, нічогосінько на кораблі не залишилося. Раптом мені в голову думка — бац! — наче та муха влетіла. Кажу я Данилу: "Брий Даниле, мені голову, до останньої волосини брий." Тільки він мене поголив, узяв я одного оселедця, прив'язав до його хвоста мотузку, а кінці мотузки намотав на вуха. Знову підходжу до кулі. "На цей раз, — думаю, — все буде чудово". Дивлюсь, той що з гарбузом, заговорив с Олексою.

— Що, Олекса, скажеш? — моргаю Головатюку.

— А те, — відповідає, — що сподобалась їм твоя зачіска. Вони питають, що це у тебе на голові росте?

— Скажи їм, — кажу я Олексі, — що це оселедець, риба така, і ще скажи, що я маю бажання пригостити їх цим оселедцем.

І що ти думаєш, Власику, киває головами чудернацькими невідоме плем'я. Треба розуміти, згодні. Витяг я тоді з піхов шаблюку — чирк у себе над головою! — одрізав оселедця. Їжте на здоров'я!

Покуштував спочатку один мого оселедця, потім другий, третій... Бачу, подобається їм моя риба. Гукаю я тоді до хлопців на корабель:

— Гей, хлопці, нумо скоріше голить голови, прив'яжуйте до вух оселедці й ходіть мерщій сюди! Та діжу з пивом прихопіть. Що тоді було, й передати важко. Кумедія, та й годі. Сподобались цим булавам оселедець та пиво, що аж ген, ген! І так ми з ними порозумілися, що вже не тільки Олекса, а й всі ми почали потроху розуміти їхню мову.

Отаман наш і каже:

— Час нам додому вертатися, а що робити не знаємо, зламався наш корабель.

— Не біда, запорожці, — сказав тоді їхній найстарший. — Сідайте в мою кулю, вона вас миттю на Січ доставить.

Ввійшли ми в ту кулю з кругленькими віконцями, зачинились за нами двері, й куля наша пташкою злетіла угору... Не встиг Данило свою люльку випалити, як ми вже були на Січі.

Висипали ми на майдан, а наша куля тільки — уть! — зробилася раптом маленькою, не більша за мій кулак. Наділи ми тоді ту кульку на палюжку, назвали її булавою /на згадку про зустріч з булавами/, й вирішили всім Кошем, що буде вона переходити від гетьмана до гетьмана, від отамана до отамана, як символ сили і влади. А щодо зачісок, почали козаки відтоді: хто "під макітру" волосся стригти, а хто зовсім голив голову, залишаючи на самісенькому вершечку довгий волосяний хвіст — "оселедець".

— Мене з самого дитинства завжди стригли "під макітру", — сказав Влас, коли дід Іван закінчив оповідання.

— Тільки й справ. Завтра вранці зробимо тобі "оселедець", й будеш ти справжній козак.

— Так-таки, так. Кхе, кхе, — обізвався дід Кахикало. — А де це моя люлька? Шукаю, шукаю, ніде її нема.

— Ну й насмішив, брате Даниле! Люльку шукає, а вона в нього в роті. Ха-ха-ха! Кумедія, та й годі...

ІСТОРІЯ ОДИНАДЦЯТА

Ранок. Сонце ще не зійшло. А у протилежного берега Самари дикі лебеді зняли страшенний галас: грізно скрикуючи, бились два красеня-лебедя. Дід Базікало, наче й не спав, підхопився, витяг свого мушкета з-під рядна і вистрілив угору. Зграя лебедів в ту ж мить підхопилась, промайнула над річкою й злетіла у небо. Швидкі змахи дужих крил розсікали повітря, було чути чаруючі звуки: "прось-прось-прось..." Та ось лебеді зникли за горбочком, й у

повітрі почувся другий звук: "хрöp-сиу, хрöp-сиу, хрöp-сиу..." Хрöpів дід Кахикало. І хрöpів він, треба сказати, з душею, дужо, і навіть присвистував. Дід Базікало перезарядив мушкета, знову вистрілив, але вже біля самісінького Данилового вуха.

— Вставайте, вставайте, — торохкотів Базікало, коли впевнився, що хлопчик і дід прокидаються. — Спите ви, відверто кажучи, по-козацьки: як не ломигою, то й не розбудиш.

— Встаємо, встаємо, брате Йване, — відповів дід Кахикало, позіхаючи й потягуючись.

— Встаємо, встаємо, дідусю Йване, — белькотів Влас, продираючи заспані очі.

— Так, так, прокидайтеся, а я вам поки пісню заспіваю:

Вставай, козак, годі спати,
Ідуть турки рабувати;
Ідуть турки на рабунки,
Зрабують тя, молодого,
Візьмуть коня вороного!

...Коли йшли митися до річки, дід Базікало зауважив товаришу:

— Ну й хрöpеш ти, брате, хай йому грець. Скільки років разом, а я ніяк не можу звикнути до твого храпу.

— Мій храп — то колискова. Кхе, кхе... Чи пам'ятаєш ти, брате, в нашому курені козак Храпко був?

— Ще б пак!

— Так той Храпко куди дужче за мене хрöpів. Так-таки, так. Ось послухай, серце, що це за козак був...

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО КОЗАКА ПОЛТАВСЬКОГО КУРЕНЯ СВИРИДА ХРАПКА

Був той Свирид, треба сказати, статечним чоловіком, все він робив зі смаком, не поспішаючи. А вже круглий

та пухкий був, що твоя галушка. Пузом своїм дуже पिшався; трапиться якесь свято, танці, всі козаки ідуть у коло, таку козу ногами виробляють, що будь-будь, а Храпко, той ні, ніколи марно підосви збивати не буде; тільки вийде у коло, ляже пузом на землю, та я-як крутнеться раз-другий, наче справжня дзига! Так-таки, так. Кхе, кхе. Але більш за все відрізнявся він від усіх козаків тим, що вже дуже любив поспати. Де схоче, там і спить. Інколи навіть у бою спить собі верхи, тільки правиця його шаблею вражі голови креше, мов ту капусту. Але якщо навіть він спить у бою, то ніколи свого не рубоне. Дивовижний козак був, що й казати. Але що саме головне, коли він спав, скажімо, у курені, то виводив таку музику своєю носярою, що не питай. Якщо вуха затичками не позатикаєш, — не заснеш, як не силкуйся. Ану засни, коли дах куреня від його храпу здригається. І ось, значить, в одній з сутичок, захопили його ляхи у полон, кинули у яму. А діло вже ставало на ніч. Повлягалися вони спати, і тут наш Свирид як захропе: храп та храп, храп та храп... Так ті ляхи підскочили перелякані, подумали що то козаки на них вночі напали, і давай мерщій розбігатись хто куди. А Храпко вранці прокинувся, вуса розправив, вибив легенько плечем ляду, та й попрямував собі на Січ. Так-таки, так.

— Еге ж, брате Даниле, — сказав дід Базікало, коли той закінчив говорити. — Таки храп у тебе слабкіший. Що тут поробиш — хропи на здоров'я. — Потім дід Іван звернувся до Власа: — Давай-но, Власику, як і обіцяли ми тобі учора, поголимо твою голову, залишимо лише одну чуприну, щоб виріс з неї довгий "оселедець".

— Давай, давай, дідусю! Я згоден.

— Тоді сідай ось сюди на камінь. Дід Данило голитиме тебе, а я розповім тобі про те, як козаки одягались.

РОЗПОВІДЬ ДІДА БАЗІКАЛА ПРО ТЕ, ЯК КОЗАКИ ОДЯГАЛИСЬ

Одягались, Власику, запорожці розкішно й гарно. Відпустивши довгу чуприну, козак закручував її декілька разів за ліве вухо, і вона висіла собі у нього аж до плеча, так було за вухом і живе. Чуприну обов'язково носили за лівим вухом. Шабля зліва, і чуприну зліва треба було носити, як ознаку вдалого та відважного козака. Дівчата коси відрощують, а запорожці чуприни. А якщо вже задовга виросте, тоді козак закрутить її спочатку за ліве вухо, тоді проведе за потилицею на праве вухо, та так і ходить. Бороди також голили, лише вуса залишали й відрощували їх довгими предовгими. Ось як у діда Данила. Довші, ніж у нього й придумати навіть неможливо. Як розчесе їх гребенем, то хоч він і древній козак, а такий вийде козарлюга, що тільки хить-хить! Ото як запорожець чуприну закрутив, вуса зачесав, тоді вже й одягнеться у свій одяг. На голову одягали високу гостру шапку зі смушевою околицею, із сукняним червоним чи зеленим дном, з срібною китицею на самому вершечку й гачком для китиці — прищеплювати, щоб не теліпалася. Бачив ти не раз, як за околицю своєї шапки ховає дід Данило ріжок з тютюном, кресало, й, головне, люльку: тільки витягне її з рота, одразу ж і заткне за околицю. Кумедія, тз й годі. Шапки робили переважно куренями: який курінь, така й шапка, такий і колір. Ми з Данилом завжди були у Полтавському курені, і колір наших шапок був зелений. Перш ніж одягнути на себе шапку, козак замотував свою чуприну за вухо й потім вже одягав шапку; а одягнув шапку, то вже й козак — це найперший і найголовніший одяг козака. Тоді вже одягає черкеску, завдовжки по коліна, кольорову, з гудзиками, на шовкових мотузках, з двома гачками для пістолетів на боках. Запне ту черкеску гудзиками, зав'яже поясом та й готово. Дивись як козак підперезується. /Дід

Іван розмотав свій шовковий пояс, прив'язав один кінець мотузком до Данилової палі з головою цапа, відійшов, приклав другий край пояса до свого боку й почав крутитися. Разів з десять крутнувся він, поки підперезався/.
Ото як одягнув запорожець червону черкеску, підперезався поясом, почепив на бік свій кинджал, приладнав шаблю, тоді він одягає жупан. Це вже одяг просторий і довгий, майже до кісточок. Жупан був уже іншого кольору, ніж черкеска; якщо черкеска червона, то жупан голубий чи синій; рукава у жупана широкі-преширокі з розрізами. Розрізи ці робили якраз у тому місці, де рука згиналася в лікті, нижче розпорів рукав уже був зашитий до самого кінця. Коли руки просувалися просто через кінці рукавів, тоді виходило, ніби на кожную руку козака одягнуто по чотири рукави: два лежать, а два позаду метеляються. Те, що метелялося позаду, можна було закласти за спину і зав'язати разом. Тому й виходило, що як їде, бувало, запорожець верхи зі зв'язаними рукавами, то здається, ніби на його спині причеплені крила; по цих крилах і впізнають запорожця здалеку. От який був одяг! Такий одяг, що і сорочки не продаси за сто карбованців; ідеш вулицею, то ніби весь сяєш зірками чи квітами. До цього широкого та просторого одягу личили шаровари. Під шаровари взували сап'янові чоботи, жовті, зелені, червоні, із золотими, срібними й мідними підківками, з вузькими носками; від чобіт виднілися лише носки, так низько напускали ми на них свої шаровари: здалеку здається, ніби вітрило розпускає; а широкі такі, що хо-хо! Тринди-ринди з маком борщ. Правду кажу, більших за мої шаровари ні в кого не було.

Сховав козак у свої шаровари:
Кусмень сала,
Торбу з пшоном,
Діжу з вином.
П'ять гарбузів,
Сто кавунів,

Два вози разом в волами,
/Один з сіллю,
Другий з огірками/,
Велику ложку,
Щоб їсти потрошку,
Ще й ковбаси
Кілець зо три,
Люльку бурульку,
Тютюнець,
Гребінець,
От який молодець!

Бувало, щороку, приїжджали ми в Сорочинці на ярмарок, чоловік по двадцять-тридцять. Вдягнені так, що, Боже, Твоя воля! Золото й срібло! Всім на заздрість. Проїдемо по ярмарку верхи, мов ті зірки виблискуємо! Кинеш, бувало, шапку вгору й не даси упасти: підлетиш на коні і схопиш. А хто не схопить, той за свій рахунок поїть і частує весь гурт. Так. Що було, то було. Ідеш, бувало, чепурний, молодий, ну, їй Богу, землі не торкаєшся! Тільки шам, шам, шам, шам — і пішов, і пішов!

— Готово! — сказав дід Кахикало, ховаючи в піхви кинджал.

— Що готово? — переспросив Влас.

— Рости чуприна від Січі до Криму. Є "оселедець", маленький, а є.

— Дивись, Власику! — радісно вигукнув дід Базікало й витяг із кишені своїх шароварів кругленьке дзеркальце. — Одягнути б його в козацький одяг, запорожець вийшов би хоч куди.

— Можна й одягнути. Так-таки, так. Кхе, кхе.

Дід Кахикало надів на голову Власа шапку зі смушевою околицею, доторкнувся до неї своєю палею з головою цапа, і в ту ж мить, одяг Власа змінився. На ньому була козацька одежа, саме така, про яку розповів йому дід Базікало.

- Ну чим не козак наш Власик, Даниле!
— Козак, такий козак, що тільки ну!..
— Я — козак!!! — палко закричав Власик.
Радісний вигук дитячої душі був підхоплений луною
й рознесений по всій окрузі.
— Я — коз-а-а-ак!!!

ІСТОРІЯ ДВАНАДЦЯТА

андрівникам треба було пройти довгий шлях крізь вікові Самарські ліси, відвідати Самарський монастир, і далі, крізь хутір Веселий, Велику Могилу, села Спаське та Чаплі, вийти до Старого Кодака.

Коли ввійшли у ліс, набігло багато звірів: тут були олені, вепри, зайці, хорти, вовки, рисі... На гілках дерев зещебетали птахи.

— Добридень вам, любі! — лагідно всміхаючись, здоровкались з лісовими мешканцями наші діди. — Ось вам сухариків. Не ображають вас тут?

Уперед вийшов старезний підсліпкуватий ведмідь. Він підвівся на задні лапи і почав щось гарчати...

— Он воно що... — похитав головою Кахикало. — Чуєш, серце, каже ведмідь, що люди все частіше приходять до лісу з сокирами, щоб валити старезні дуби-велетні. Кхе, кхе. А пани з молодими паничами принадились сюди стріляти звірину. Ех-хе-хе. Не має спокою в світі ні людина, ні тварина.

Спочатку Власа здивувало те, що діди знають мову звірів, але тут він пригадав історію з сомом на дні річки, і потім вже не дивувався тому, що бачив. Адже його діди можуть що завгодно!

Звірі провели гостей до святої запорізької криниці, а звідтіля розбіглися хто куди лісовими стежками.

— Оце, Власику, — якось урочисто промовив дід Базікало. — Це — Свята Криниця. Вона має чудодійну силу: досить тільки перехрестити її у спеку, негайно навкруги Самари піде дощ.

— Так не буває, дідусю, — махнув рукою Власик. — Дощик іде, коли на небі хмариться. А сьогодні небо чисте-чисте.

— Не віриш! Добре. Ось перехрести Криницю і побачиш.

Перехрестив Влас Криницю — дійсно: маленькі кришталеві крапельки заходилися відстукувати пісню дощу у густих кронах вікових дубів.

Перехрестив дід Базікало Криницю тричі і дощу як не було.

— Ну що, братці, — сказав дід Кахикало, — вип'ємо святої водиці, та підемо собі далі, що скажете?

— Громада — це рада, як вирішить, так і буде, — випалив бадьоро дід Базікало.

— Може, хто інакше міркує? Кхе, кхе.

— Ні.

— Ні.

— Тоді — вперед!

... Все далі і далі заходили вони у ліс. Десь опівдні трапилася біда: Власик наступив ногою на товстого, наче голобля, змія, з жахом підскочив, хутко кинувся тікати, але перечепився через ломаччя, впав, дуже пошкодив собі ногу і не міг самостійно продовжувати подорож.

Діди, не гаючи часу, привели до тями хлопця: дід Кахикало присипав рану тютюновим попелом, а дід Базікало приклав до неї кавалок землі, змішаної зі слиною. Біль почав вгамовуватися, але йти Влас все ще не міг.

— Посидь, посидь, серце. Так-таки, так. Кхе, кхе. Відпочинь. Тут недалечко одна бабуся живе, на прізвисько Скрипуха, то вона тебе швиденько бігати примусить.

— Добре що жовтобрюх, на якого ти наступив, був не голодний, а то ... Кумедія, та й годі. Вони, жовтоб-

рюхи, кидаються на людину зі свистом й кусають, наче ті собаки: підніме голову та й свисне, як той чабан на вівців. При яскравому сонці здалеку вони здаються жовтими-жовтими — справжнє золото; зблизька вони здаються сріблястого кольору. Лежить, наче срібне колесо... Якщо розлютити жовтобрюха, то він підстрибує угору, кидається на людину, дере на ньому шмаття одягу й вириває цілі куски м'яса. Тільки ці укуси не смертельні. Від розлюченого жовтобрюха можна врятуватися, якщо бігти так, щоб сонце світило йому в очі: проти сонця не бачить.

Тут дід Базікало якось чудернацько свиснув і до нього з-під ломаччя виповз жовтобрюх. Базікало погладив його по голові й докірливо сказав:

— Що ж це ти нашого хлопця надумав лякати? Тринди-ринди. Біда із вами, та й годі. Як тепер його до Скрипухи доправити? Що?.. Чуєш, Власику, він каже, що жовтобрюхи доправлять тебе до Скрипухи. Та не бійся ти його, погладь змійчика.

Влас несміливо торкнувся рукою голови жовтобрюха.

— Вірно кажуть, — захрипів Кахикало, — нема степену без сайгаків, нема неба без сокола, нема мандрів без пригод. Кхе, кхе.

Легенький вітерець захитав крони дерев, і зашепотіли вони про щось, наче хотіли підказати дідові, що стерлося в його пам'яті роками.

— Слухай, серце, яку історію я розповім тобі про іншого змія — полоза.

РОЗПОВІДЬ ДІДА КАХИКАЛА ПРО ПОЛОЗА

Полоз — це великий був гад! Як дожене чоловіка, а жрутиться і задушить. Полози жили у степу, в лугах, найбільше — серед скель. Одного разу пливли ми річкою і пристали до берега в Великому Лузі. От ми, старі козаки, понабивали люльки та й палимо собі, а один молодик пішов на полювання. Звечоріло — немає на-

шого молодика з полювання. От котрийсь із нас обдигався кругом і каже:

— Стій, братця! Ми молодикові не сказали, що тут полози живуть. Вони його задушуть!..

Пішли шукати. Коли так: стоїть молодик під дубом, а кругом нього обкрутився полоз... Став полоз душити козака, а він йому й засадив ножа в голову. Полоз так і заляк на ньому. Побачив нас козак, зрадів, гукає:

— Ой, братчики, рятуйте!

Розмотали ми полоза, глянули — а козак ледь живий. І рушниця в нього погнута...

— Досить тобі, Даниле, хлопця лякати. Та й до Скрипухи неблизький шлях. Треба йти.

— Треба, так треба. Кхе.

Дід Кахикало сховав люльку й розправив вуса, голосно свиснув тричі. Не встиг Влас навіть оком повести, як перед ним вже стояла невеличка бричка запряжена, але не кіньми, як те водиться скрізь, а трьома жовтобрюхами.

Взяв Базікало Власа на руки, посадив у бричку.

— Рушайте, жовтобрюхи! Везіть козака до Скрипухи.

— Хватай час за чуприну, а то втече!..

Чекайте на гругу частину

Літературний редактор *Н. К. Матвеева*
Технічний редактор *О. В. Волкова*
Художник *Ж. М. Зінченко*
Коректор *Л. М. Кліннікова*

Здано до складання 06. 06. 92 Підписано до друку 06. 10. 92.
Формат 60 x 84 /16. Папір ілюстр. Гарнітура dutch
Друк офсетний Ум. друк. арк. 4,6. Ум. фарб.-видб. 18,4.
Облік.-вид. арк. 3,2. Зам. № 3606. Тираж 150 000 прим.
Завод № 1 — 50 000.

ГВЦ "Тілея" видавництва "Комунар".

Друкарня видавництва "Комунар", 330094, м. Запоріжжя,
пр. Леніна, 152